

zise

Toldhistorisk Tidsskrift

Nr 2

1982

5 årg

Zise, også skrevet cise og sise, er på ældre dansk den folkelige betegnelse for accise.

Før o. 1660 omfatter accisen en broget buket af forbrugsafgifter og forhøjelsestold. Herefter betegner accisen officielt kun en havneafgift, mens forbrugsafgifterne benævnes konsumtion. I den folkelige bevidsthed hang betegnelsen accise imidlertid fast ved forbrugsafgifterne og anvendes synonymt med konsumtion (jf »accise-bod«).

Medlemskab af Toldhistorisk Selskab tegnes ved henvendelse til Toldhistorisk Selskab, Amaliegade 44, 1256 København K.

Kontingentet er 36 kr årligt for enkeltpersoner, 500 kr for institutioner og firmaer.

Biblioteksabonnement på ZISE koster 36 kr pr årgang og tegnes sammesteds.

ZISE udsendes 3 gange årligt med ca 40 sider pr hæfte.

ZISE - Toldhistorisk Tidsskrift, er medlemsblad for Toldhistorisk Selskab, stiftet den 24. oktober 1977. Bestyrelsen består af følgende medlemmer:

C A Nielsen (formand)
Arne Hægstad (næstformand)
Gunnar Jakobsen (sekretær)
Karin Christensen (kasserer)
Jan Kanstrup (redaktør af dette nr)
Mikael Venge (redaktør)
Kaj Elkrog
Paul Gersmann
Aage E Hansen

Manuskripter der ønskes optaget i ZISE sendes til redaktøren Mikael Venge, Brændegårdsvej 11, Korinth, 5600 Fåborg.

Manuskripter bør - om muligt - være maskinskrivne, med ekstra linieafstand og en margin på ca 6 cm.

Forslag til illustrationer og billedtekster må meget gerne medsendes.

Redaktionen påtager sig intet ansvar for indsendte manuskripter, og forfatteren bedes derfor beholde en kopi. Mindre ændringer i teksten må påregnes, men væsentlige ændringer vil kun blive foretaget med forfatterens samtykke.

Forsideillustrationen er den i 1811 approberede tegning til uniform for kontrollørerne ved den holstenske landegrænse. Den blev i 1839 erstattet af en mindre prangende og iøjnefaldende, men mere praktisk uniform (Rigsarkivet, Generaltoldkammerets tyske forestillinger 1811, nr 98 og 1838, nr 194. Tegningen ligger som bilag ved sidstnævnte).

Bagsideillustrationen viser toldskilt fra Svendborg toldkammer, som har været i brug under 2 konger; under Frederik 6's monogram kan Christian 7's anes; jfr »Toldvæsenets aktiviteter 1981«, s 15 (Toldmuseet).

Søren Lindam og rødvinen

- eller toldsvig på højt niveau.

AF ANDERS MONRAD MØLLER

I juni måned 1765 var skipper Lorentz Christensen i Bordeaux med 6000 brædder medtaget fra hjemhavnen Langesund i Norge. Returladningen fra Frankrig bestod af vin, vineddike og cognac - typiske eksportvarer fra netop Bordeaux.

Efter indladningen stævnedes galeasen AVANTURE mod bestemmelsesstedet Odense, hvortil skibet ankom i midten af juli (1).

Odense fjord hørte i 1700-tallet ikke til de lettest navigable af de danske farvande, og en 50 kommercelæster stor galease kunne let komme i bekneb.

AVANTURE nåede velbeholdent ind gennem den dybe rende til Munkebo - Lindø - men da kursen herefter skulle gå stik vest, mislykkedes den vanskelige manøvre, og fartøjet gik på grund.

En del af ladningen måtte derfor opløses for at lette skibet af grunden og få det bragt videre vestover til Klintebjerg, hvorfra man plejede at pramme varerne til land.

Det sidste stykke ind til byen transporteredes såvel vintønder som cognacfade med hest og vogn, de passerede derefter Nørreport eller Sct. Jørgens Port for endelig at lande i de respektive importørers kældere.

Et vinskib fra Frankrig hørte absolut ikke til de dagligdags begivenheder i datidens Odense, fartøjer af denne størrelsesorden var et særsyn på Odense Fjord, og naturligvis var toldvæsenet på pletten. Losningen overvågedes nøje, og der var sørget for forsegling af skibet, således at intet blev bragt fra borde uden i overværelse af toldkontrollør Carsten Christensen.

Også tolderen, Søren Lindam, var tilstede den første dag, men han vendte derefter

tilbage til toldboden inde i byen for at passe sine andre pligter, mens kontrolløren fortsat holdt øje med udlosningen, som strakte sig over flere dage.

Dengang - som nu - gjaldt også den almindelige pligt til ved ankomst at angive toldpligtige varer, og et dokument underskrevet af skipper Lorentz Christensen og attesteret af Carsten Christensen forelå da også. Denne skrivelse, som siden skulle vække myndighedernes ganske særlige interesse lød således:

Paa Kong.May.ts Told Cammer i Odense angiver jeg underskrevne Skipper hjemmehørende i Langesund, min gal. dr. 50 Læster kommen fra Bordeaux, og indehaver som paa min Reise her skal udlosses, nemlig til:

Professor von Westen

13 Oxehoveder Fransk Viin, 20 stk. andre Foustager, 10 Casser - siger Tretten Oxehoveder, Tyve Foustager og Tie Casser.

Madame Møller

Fransk Viin 52 - halv Tredsindstyve og Tre Oxehoveder, ditto Brændeviin 3 Tre Oxehoveder, Viin Ædike 3 Tre Oxehoveder, 67 Tredsindstyve og 7 andre Foustager, 30 Casser, 29 Tyve og Nie Sække, 1 Een Pakke, 1 Een Kurv som alt af vedkommende selv til fortoldning nærmere bliver at angive.

P.S. Ved udlosningen befandtes 2de Oxehoveder Fransk Viin for Professor von Westen, og 4re for Madame Møller at være beskadigede og aldeles udlækkede.

*Lorentz Christensen
Odense den 27de Juli 1765
Christensen*

Det videre forløb var herefter en opkrævning af den skyldige told, som ordnedes af tolder Lindam inde på toldboden, som iøvrigt var identisk med hans private gård.

I toldregnskabet opførtes kvanta og beløb og som bilag vedlagdes både ovenfor citerede angivelse og de nævnte importørers specielle angivelser af indholdet af de mange tønder, foustager og sække. Siden kunne revisionen i København så granske dette, sammenligne bilag og regnskab, konstatere en korrekt »tarifiering«, og i mellemtiden var pengene naturligvis via Amtstuen i Odense nået frem til Den kongelige Kasse.

Papirerne var i orden, skipper Christensen forlængst bortsejlet med sin AVANTURE og alt skulle således være på det bedste. Men det var det ikke.

A.P. Bernstorff - senere nok så kendt som udenrigsminister - havde på dette tidspunkt sæde i ledelsen af Generaltoldkammeret og modtog i begyndelsen af 1766 et brev fra så ydmyg en person som en konsumtionsbetjent i Odense.

Denne, ved navn Johan Holm, havde sammen med sine kolleger haft vagt i byportene og havde af en eller anden grund foretaget en optælling af, hvor meget der fra skipper Lorentz Christensens galease kom til byen, og til hvem det var bestemt. En detaljeret oversigt viste, at der alene af fransk vin var passeret ikke mindre end godt 460 oxehoveder gennem portene leveret til seks forskellige købmænd. Hertil betydelige mængder cognac.

En af de implicerede kuske havde også forklaret, at yderligere et par oxehoveder skulle afleveres til tolder Lindam privat, men iøvrigt kunne Johan Holm berette, at tolderen havde instrueret kuskene om bare at køre igennem uden at afgive nogensomhelst forklaring.

Konsumtionsafgift af importvarer som disse var tolderens, ikke konsumtionsbetjentenes ansvar, hvilket i og for sig var rigtigt nok. Blot hørte det i al almindelig-

hed til disses pligter at inkvirere i byens porte, og det var det, de havde gjort med et så overraskende resultat til følge.

Den reelle import af vin skulle således have været næsten ni gange så stor som angivet til toldvæsenet.

I Generaltoldkammeret sammenlignede man meget rimeligt Johan Holms oplysninger med det, der fremgik af tolder Lindams regnskab, og derefter sloges alarm (2).

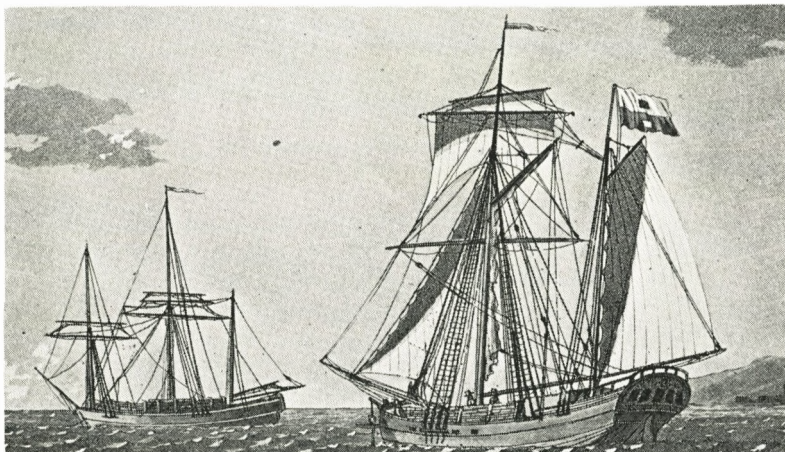
Efter kongelig resolution nedsattes øjeblikkeligt en kommission, der skulle undersøge og pådømme, hvad der måtte være foregået af misligheder i Odense. Nødvendigheden af dette drastiske skridt følte så meget desto stærkere, som det syntes, at endog toldbetjentene der på stedet var implicerede.

En fuldmægtig for Kammeradvokaten skulle være anklager, og to odenseanske rangspersoner, Landsdommer Henrik Bille og Krigsraad Christian Ditlev Heedegaard skulle udgøre kommissionsdomstolen.

I Odense må rygten om dette hurtigt have bredt sig. Kammeradvokatens fuldmægtig, procurator Schiøtt, indberettede godt fjorten dage senere, at han var ængstelig for, at Lindam skulle stikke noget tilside - han og hans kone havde været borte fra byen i flere dage, og snart indløb til København skrivelser fra andre implicerede, som følte at de hellere måtte skynde sig at gøre et godt indtryk (3).

Toldkontrollør Carsten Christensen brød så at sige øjeblikkelig sammen, og skrev allerede dagen efter den første afhøring i kommissionen et bønsskrift stilet til selveste Hans Majestæt Kongen - iøvrigt den syttenårige, netop tiltrådte Christian den Syvende, som næppe i praksis fik nogetsomhelst med den slags sager at gøre, men sådan var nu skik og brug i tiden.

Toldkontrolløren fremhævede flere gange, at han ikke havde »fået noget« af nogen - altså ikke havde taget imod bestikkelse - men at han måtte frygte for at falde i

Illustrationerne til denne artikel viser handelsskibe fra Niels Truslews »Skibe i Søen 1805« (udgivet som Søhistoriske skrifter VIII, Kbh. 1979).

unåde, fordi han ikke så nøje, som han burde, havde efterset den ham sidenhen - længe efter losningen - tilstillede angivelse over ladningen. Han havde blot taget denne til følge uden at gøre indsigelser eller »den derudi værende Mislighed for det Kongelig Rente-Cammer at anmelde, hvilken min Brøde og Forseelse jeg ikke vil skjule....«

Carsten Christensen fremhævede, at han var en gammel mand, at han havde tjent under tre af Hans Majestæts Højsalige Forfædre. Han kunne nu ikke andet end erkende og bekende - »*hvorfore jeg i Støvet Knæfalder for Deres May.t.s Naade-Throne.*«

Toldkontrolløren var gammel i gårde og havde ikke fulgt med tiden. Det var nu seks år siden, at toldvæsenet var flyttet fra Rentekammeret til det i 1760 nyoprettede Generaltoldkammer, hvis fulde betegnelse var »Det vestindisk-guineiske Rente- og Generaltoldkammer«.

Også købmændene fik travlt med henvisninger til højere og højeste myndighed, og

deres reaktion var en forbavsende blanding af bekendelse og påberåbt uskyld.

Elisabeth, salig Jørgen Møllers enke, fremførte, at den alvidende Gud bedst kendte hendes uskyldighed, for hun havde blot gjort, som tolderen havde forlangt. Hun havde ærligt og redeligt fremvist sit konnossement med den fuldstændige fortegnelse over varerne og havde siden betalt den told, Søren Lindam afkrævede hende.

Professor von Westen - dr.med. og apoteker i Odense efter sin far - lagde vægt på, at han overfor kommissionen havde aflagt den mest åbenhjertige tilståelse, mens rådmand Henning Jensen til sin »rene« bekendelse skyndte sig at tilføje, at han jo ikke havde begået nogensomhelst form for smugleri. Alt var blevet transporteret til byen ved højlys dag og under toldvæsenets opsyn.

Hans Hansen Leopold havde aldrig før handlet med vin, og også han havde blot i sin ukyndighed fulgt tolderens direktiver.

Efter Lindams råd havde han ikke selv angivet, hvad han skulle have af ladningen, men havde ladet det gå på Madam Møllers navn, samt rettet sig efter Lindam med hensyn til betalingen.

Noget lignende fik kommissionen at høre, da man afhørte Peter Eilschou, fremtrædende odenseansk købmand, Christian Gieding, nyetableret sammesteds og nyligt tilflyttet fra København samt endelig en syvende, Christopher Schou, som nu også var indblandet i sagen. Han havde været vinhandler i Odense, men havde netop nedsat sig i Børgense.

Alt i alt fandt købmændene, at de i for sig var uskyldige, for de havde intet skjult, slet ikke for tolderen, som havde fået de beløb i kassen, som han havde forlangt. Blot havde købmændene til gengæld kun modtaget kvitteringer for en del af de erlagte penge. Kort sagt, der var ydet »douceur« til tolderen. Derimod var alle enige om, at toldkontrollør Christensen ikke havde fået noget.

Da dette blev indberettet til København, blev der med det samme givet ordre til, at man bemægtigede sig Søren Lindams person og lagde beslag på al hans ejendom, hvilket iøvrigt ikke gik for sig uden dramatik. Den tidligere nævnte procurator Schiøtt kunne den 18. maj meddele, at han havde fået fat i Lindam, »*men det var på det alleryderste*«.

Lindams kone - den da 22-årige Fridericha - var en datter af hans forgænger, tolder og rådmand i Odense, Chr. Nørager, som havde giftet sig til herregården Sandholt ved Fåborg. Herhen var familien Lindam tyet, da det begyndte at brænde på for alvor i Odense.

Schiøtts befuldmægtigede nåede frem en halv time senere end »*en vis person*« - uvist hvem - som havde advaret tolderen om den forestående arrestation. Der var ved at blive spændt for i gården, da man ankom, og skytten på Sandholt var blevet sendt af

sted for at bestille båd i Bøjden. Dette sidste ville nu ikke have nyttet Lindam meget, for samtligt både dér havde man allerede lagt beslag på for at hindre enhver flugt ud af landet.

Herefter førtes Lindam og frue tilbage til Odense. Ifølge tolderens egen beretning var de allerede uden for byen blevet mødt af pøbelen, som havde fulgt dem gennem gaderne med råb, alarm samt grove og »*empfindtlige*« talemåder. Herefter sattes parret så i arrest i deres egen gård.

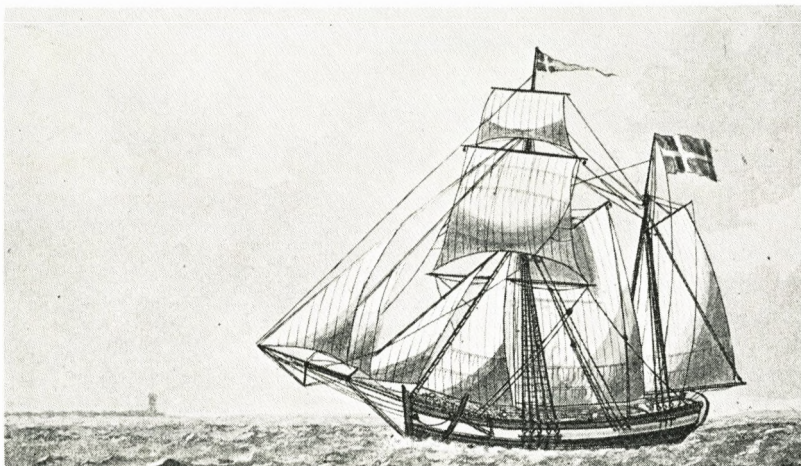
Vedrørende bevogtningsspørgsmålet havde Schiøtt allerede henvendt sig til byfogeden, men denne havde ikke ment at kunne garantere for Lindams forbliven. Borgere som vagtposter var ikke pålidelige nok!

Det havde derfor været nødvendigt at rekvirere militær vagt, hvilket selv den håndfaste Schiøtt fandt en kende strengt. Man satte to menige dragoner med dragne pallascher samt en korporal ind i stuen til Lindam. Det blev forbudt dennes kone at komme ham nærmere end tre skridt, og han blev totalt isoleret fra pen, blæk og enhver anden mulighed for at komme i forbindelse med andre.

Samtidig var der påbegyndt en registrering af alle Lindams ejendele, gård, bohave, gangklæder - alt. Men det kneb med at finde sølvtøjet, og cancellirådinde Nørager - svigermoderen - havde været der fjorten dage før og havde medtaget en tung kuffert!

Om Søren Lindams holdning fremgår det af referatet af det følgende forhør i kommissionsdomstolen, at han dels benægtede, dels ikke huskede særligt godt, og endelig ville han meget gerne tænke nærmere over det og afgive en skriftlig erklæring.

Konfronteret med købmændenes forklaringer, ville han dog ikke gøre sig aldeles ren og uskyldig, men kunne på den anden side ikke påtage sig alle de beskyldninger, som nu rettedes mod ham.

Nægte at have taget imod bestikkelse kunne han ikke, selvom beløbenes størrelse ikke stod han ganske klart, ligesom han heller ikke erindrede sig at have set de enkelte købmænds konnossementer.

Men når man ligefrem hævdede, at **han** skulle have fundet på den hele svindel og lokket de andre med på dette, så benægtede han så absolut noget sådant. - Dette var ikke desto mindre, hvad købmændene nu var enige om at hævde.

Andre artige ting kom frem. Noget så enkelt som en betragtning af dokumenternes datering viste, at skipperens angivelse af ladningen først var dateret til den 27. juli, mens Gud og hver mand i Odense vidste, at AVANTURE var ankommet allerede den 17. i måneden.

Angivelsen var således først afleveret **efter** at skibet var udlosset. Og så man nøjere på dette dokument, viste det sig, at det var skrevet med Lindams egen hånd på en sådan måde, at skipper Christen Lorentzens underskrift måtte have været sat på et ubeskrivet ark - ellers ville det ikke bagefter have været muligt for ham at presse underskriften ind, som den stod.

Foreholdt dette, måtte Lindam indrømme, at skriften var hans, hvorimod han fastholdt, at indholdet var blevet læst op før underskrivelsen. Deri var der ikke noget mærkeligt, mange skippere kunne ikke skrive og måtte tit have hjælp.

Men tilbage stod til skade for Lindam det uomtvistelige forhold, at angivelsen først var afgivet efter losningen, hvilket var ganske imod alle regler.

Også Lindam forsøgte, som købmændene, at få ansvaret placeret andetsteds, nemlig hos den gamle kontrollør Christensen. **Han** havde fulgt udlosningen dag for dag. **Han** havde siden attesteret angivelsen. Så det var **her**, kontrollen egentlig havde svigtet.

Endelig, når det gjaldt en bagatel som de to oxehoveder vin, som det hævdedes, at han, Lindam, havde fået overdraget, så var det slet ikke noget, han kunne vedkende sig.

I sin stue med korporalen og de to dragoner fik Lindam herefter tid til at tænke sig om og nu også lejlighed til at tage fat med pen og blæk. »Med et beklemt og vemodigt

hjerter og et særdeles kummerfuldt og nedslagent sind» understod han sig »i allerdybeste underdanighed at nedkaste« sig i støvet for majestættens fødder.

Han indrømmede nu toldsvig i fællesskab med kontrolløren.

Han erkendte, at han overtalt af købmændene havde set igennem fingre med dem.

Han tilstod at have modtaget bestikkelser, men nægtede at have været den, der havde taget initiativet.

Når købmændene foregav, at de skulle være blevet lokket til misligheder af Lindam, så var dennes svar, at *»det er, aller-nådigste Konge, som en medfødt natur hos Købmænd udi slig henseende, at de gerne angiver det mindste, de kand, til at fortolde«*.

Lindam håbede, at sagen nu kunne afgøres med en passende mulkt efter majestættens forgodtbefindende.

Men myndighederne fandt ikke, at Søren Lindam hermed havde gjort rent bord.

Specielt når det drejede sig om vinhandler Schou i Bogen, forekom begivenhedsforløbet særdeles besynderligt og mistænkeligt. For i Schous tilfælde var drikkevarerne øjensynligt ført direkte til Bogen, helt udenom Odense toldkammer.

Konsumtionsbetjentene havde ikke set noget til **hans** vintønder, men der var udstedt en såkaldt passerseddel til Schou, en seddel, som Lindam skulle have tvunget Carsten Christensens stedsøn til at attestere i sin stedfars navn i dennes fravær. Alt sammen noget, som Lindam ikke kunne redegøre overbevisende for.

Man planlagde derfor yderligere vidneførsel, men førend kommissionsdomstolen kom så langt, reagerede Lindam så at sige med en betingelsesløs overgivelse. Det var rigtigt, som købmændene sagde, at han havde »rådført« dem.

Alt, hvad de under ed havde forklaret om hændelsesforløbet, havde sin rigtighed

og kunne godtages af Lindam. Denne mente nu ikke at flere vidner var nødvendige.

Forseelsen var fuldt tilstået *»af købmændene og mig«*. Sagen kunne gå til doms.

Men et lille mellem spil på det sidste retsmøde inden domsafsigelsen i Odense fortjener at nævnes, eftersom der ved den lejlighed fremkom noget materiale, som kaster et lidt mærkeligt lys over forbindelserne mellem tolder og købmænd.

Det var Christian Gieding, som ikke kunne glemme, at han faktisk endnu opholdt sig i København, da AVANTURE løb ind i Odense Fjord.

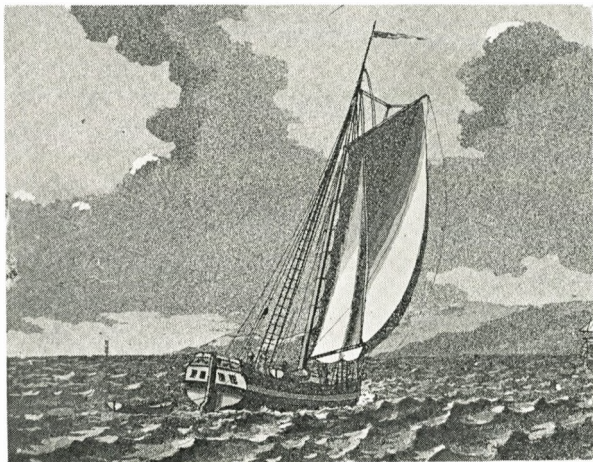
Derfor følte han, at han egentlig ikke kunne gøres ansvarlig for de ulovligheder, som derefter havde fundet sted, og som dokumentation for Københavneropholdet fremviste han breve fra såvel Lindam som Peter Eilschou.

Gieding må have tabt hovedet, for selv om indholdet af disse breve er svært at tolke, så lyder flere sætninger ret besynderlige, når man tager i betragtning, at købmændene i den grad fastholdt, at Lindam havde været den egentlige ophavsmand til ideen om denne store tolddefraudation.

Lindam meddelte i sit brev Gieding, at skibet var ankommet, *»og da nogle af vore købmænd dermed og havde nogle varer, begriber han selv, at det øvrige ikke kunne skjules eller fordølges«*.

Det var kedeligt, at han ikke tidligere havde sat sig i forbindelse med personer i Odense, men nu havde Peter Eilschou påtaget sig at være kommissionær for ham og havde varetaget det fornødne både med hensyn til told, såvel som *»det øvrige«*.

Det eneste, som stod tilbage, var *»de ved sidste samtale belovede tvende ankre af bedste rødvin, såvelsom nogle pund kaffebønner og andre småsager«*, hvorom han venligst blev anmodet om at give sin svend besked.

Eilschou på sin side bebrejdede direkte Gieding, at *»ingen mennesker i hele byen vidste noget af, at han havde gods inde«* med AVANTURE førend man så det af skipperens konnossement.

Det var forkert af Gieding at han ikke havde fået en eller anden til at stå for varernes modtagelse, idet han meget vel vidste *»hvad sligt medfører baade i een og anden tilfælde«*. Men nu havde Eilschou altså ordnet det.

Alt dette var naturligvis yderligere diskriminerende for Lindam, men måtte vel også kunne være mindre heldigt at få frem for købmændene.

I alt fald var Giedings forsøg på at bryde ud af den ellers så enige købmandsfront næppe særligt velovervejet, for den øjeblikkelige følge var, at Eilschou fremlagde Giedings eget svarbrev, afsendt fra København.

Heri takkedes for modtagen efterretning om skibet *»uden sligt er kommunikeret noget menneske, der saaledes bør være en hemmelighed efter en grundig tagen beslutning og overlæg, alt paa L..... ansvar og samvittighed, uden at lædere min egen, nu eller for eftertiden, da jeg eengang for alle vil consentere en tour som mine tilkom-*

mende medborgeres forhold nøder mig til, skønt samme strider både imod min religion samt handels principia...«.

Gieding takkede endvidere for Eilschous medvirken ved indklarereringen af bordeauxvinen m.v. og sluttede med et *»NB, gør L..... nogle ubegrundede ophævelser, er det kun proforma, thi agter han at bringe mig i knibe, ved jeg lettelig på en god måde at redde mig...«*.

Der blev unægtelig skrevet i gåder, men det synes alligevel at være svært at komme udenom, at den megen hemmelighedsfuldhed i nogen grad strider imod købmændenes stadige påpegelser af, at alt var foregået ganske åbenlyst.

Peter Eilschou nævenyttighed er også påfaldende, og ikke mindre Giedings trusler mod Lindam.

Men sidst og ikke mindst er det nok sigende, at disse breve først blev fremlagt efter at Lindam skriftligt havde tilstået, at alt i enhver henseende var gået til, som købmændene under de hidtidige afhøringer havde hævdet.

Lindam var på dette tidspunkt endegyldigt placeret som den egentlige initiativtager og hovedmand.

Godt en måned senere, i begyndelsen af september 1766, forelå dommen.

D'herrer Bille og Heedegaard fandt, at købmændene passende kunne betale den fulde ordinære told, consumption og accise af det, der manglede angivelse for, idet de dog måtte fratrække ikke alene det, de havde betalt i bestikkelse til Lindam, men også, hvad der under transporten fra Frankrig var udlækket af vin. Denne læcage måtte de endda selv på tro og love angive omfanget af.

Tolderen derimod, skulle ikke alene aflevere ducørerne - et samlet beløb på 1704 rdl - men skulle også bøde med et beløb, der svarede til samtlige ufortoldede varers værdi. Endvidere skulle han have sit embede forbrudt, indsættes i citadellet Frederikshavn indtil han havde betalt det hele, og endelig skulle han derefter landsforvises.

Reelt blev købmændene således ikke straffet på anden måde, end at de skulle betale de normale afgifter, oven i købet efter at de på egen hånd kunne anslå svindets omfang.

Dette var faktisk ensbetydende med en total frifindelse, mens Lindams bøde svarede til, hvad der almindeligvis overgik den, der blev fundet skyldig i smugleri.

Man kan så spekulere på, om købmændene belønnedes for den hurtige tilståelse, eller man kan overveje, hvad en kommissionsdomstol bestående af to fremtrædende odenseanere kan have været influeret af ?

Hvor mange økonomiske mellemværender har der været mellem på den ene side Bille og Heedegaard og på den anden side den del af blomsten af Odenses købmandsstand, som var involveret i denne sag ?

Men Bille og Heedegaard kan også have kalkuleret med, at sagen nok alligevel kom for en højere instans, nemlig Kammerretten. Dette var nemlig, hvad der skete.

Anklageren, Kammeradvokaten, indankede prompte, og det endelige udfald blev lidt anderledes.

I Kammerretten i København slap Lindam en smule billigere, da dommen her faldt i januar 1767.

Han skulle stadig have sit embede forbrudt, og han måtte af med 8000 rdl i bøde samt betale en række omkostninger, som skulle udredes af hans beslaglagte værdier. Om videre fængsling og landsforvisning var der dog ikke mere tale.

Endvidere kan det tilføjes, at Carsten Christensen ved begge instanser slap billigst af alle, hvad der turde hænge sammen med, at han dels **ikke** havde taget imod bestikkelse - han havde **ikke** fået noget - dels havde han - af samme grund ? - intet nævneværdigt at betale med. Han blev bare afskediget.

Nok så interessant er, hvad der skete med købmændene. I København opgjorde man AVANTURES samlede ladning af vin, cognac og vineddike således, opgjort efter konnossementer og øvrige oplysninger (4):

	<i>Hvidvin</i>	<i>Rødvin</i>	<i>Fransk Brændevin</i>	<i>Vineddike</i>
Peter Eilschou	50 oxh	36 oxh	6 oxh, 16 viertler	4 oxh
Professor von Westen	56 -	25 -	8 oxh	2 oxh 4 ankre
Henning Jensen	32 -	10 -	2 -	- -
Jørgen Møllers enke	40 -	8 -	1 -	1 -
Hans Hansen Leopold	34 -	32 -	10 -	- - 1 ahme
Christian Gieding	96 -	24 -	11 oxh, 26 viertler	4 oxh
Christopher Schou	36 -	16 -	2 oxh, 8 viertler	- -

Da der kun var betalt told af en ganske ringe del af ovenstående varer, betragtede Kammerretten resten som »forsveget«, og derfor skulle der ikke alene betales told, men da der notorisk var tale om »indprakticerede« varer, burde købmændene også bøde med et beløb, der svarede til varernes værdi i handel og vandel, hvortil kom en mulkt på 10 % - normen i den slags tilfælde.

Endvidere kunne man slet ikke tage hensyn til læcagen. Forholdet var jo det, at tønder og fade **ikke** havde været rudede - d.v.s. målt med hensyn til indhold - førend de blev transporteret hjem til købmændene. Derfor var det disses egen skyld, at de ikke kunne regne sig læcagen tilgode, så på dette punkt måtte man følge konnossementernes ordlyd.

Og sluttelig kunne købmændene slet ikke modregne den ducør, de havde givet Lindam. Den var og blev konfiskabel - hos sidstnævnte, naturligvis.

Det var ganske anselige beløb, det her drejede sig om. Der var tale om told m.v. til en sum af knap 10.000 rdl, og konfiskationsværdien af varerne beregnedes efter taxter-

ne 18 rdl pr oxehoved hvidvin, 40 rdl for et oxehoved rødvin, 30 rdl for den franske brændevin og 16 for eddiken. Løseligt anslået et beløb på henvend 11.000 rdl. Hertil kom så de 10 % i mulkt.

Men købmændene nåede ikke engang at indsende bønkrifter i denne anledning, for allerede fem dage efter domsafsigelsen forelå der en kongelig resolution, hvorefter de slap for både konfiskation og mulkt og således kun blev gjort ansvarlige for de ikke-betalte toldbeløb. Bestikkelsen af Lindam fik de dog stadig ikke godskrevet.

Hans Majestæt lod således meget hurtigt atter sin nådes lys skinne over de odenseanske købmænd, der på denne vis fik en behandling næsten lige så mild, som kommissarierne Bille og Heedegaard havde ladet dem blive til del.

Ikke desto mindre faldt det købmændene meget hårdt at udrede disse toldbeløb, hvad de mange skriverier frem og tilbage i den følgende tid viser.

Men dette var næppe noget i sammenligning med familien Lindams skæbne. Her havde det længe stået på gråd og tænders gnidsel.

Lindam havde stadig måttet sidde i sin stue, dog efterhånden under lidt mindre strenge vilkår - iøvrigt en vagtordning, som han selv blev pådømt at betale omkostningerne ved, når det endelige regnskab skulle gøres op.

Umiddelbart før kammerrettsdommen klagede han sin nød: Nu havde han været arresteret i næsten 9 måneder og havde udstået megen kummer og elendighed sammen med hustruen og to næsten spæde børn. »Jeg har intet, hvormed jeg kan forsvare og skærme mig imod kulden, intet at bide eller brænde. Jeg er fast nøgen og i mangel af penge ikke har eller kand have det, jeg kan skjule mit arme legeme med«.

Udtalelsen kan synes drastisk, men ægteparret var faktisk fratrækket alt andet tøj end det, de stod og gik eller rettere sad i. Fridericha Lindams gangklæder blev efter en uendelighed af korrespondance udleveret til hendes moder imod betaling af værdien, mens Søren Lindams blev solgt på auktion.

I denne og følgende bønsskrivelser anmodede han simpelthen om midler til sig og sin families nødtørftige underhold (5).

I sin fortvivlelse lykkedes det også Lindam at svinge endnu engang lige inden sagens endelige afslutning ved Kammerretten.

Han hævdede nu, at han havde været truet til at tilstå, og at han var blevet rådet

til ikke at anføre noget, som kunne skade toldkontrolløren eller købmændene.

I virkeligheden havde han hverken tilskyndet eller forført købmændene, men de havde »tilbudet og forsikret ham om deres erkendtlighed, forestillet ham deres tarv«, og havde på alle mulige måder søgt at vinde ham. Lindam vendte på denne måde tilbage til tidligere standpunkter, hvad imidlertid intet nyttede.

Det næste, man hører fra ham, er protester over sagsomkostningernes størrelse og anmodninger om løsladelse for bedre at kunne varetage sine affærer.

Afviklingen af Lindams beslaglagte bo kom til at tage en rum tid, også efter han selv kort tid efter blev sluppet fri.

Forholdsvis ligetil var det at få solgt gården - nu ikke mere toldbod! - indbo og andre ejendele på auktion.

Men opkrævningen af de beløb, Lindam havde tilgode rundt omkring - blandt andet toldrestancer fra købmænd - var noget, der varede år.

Den store bøde var efter alt at dømme nøje afstemt efter det indtryk, myndighederne havde fået af hans formueomstændigheder, men Lindam selv mente, at der måtte kunne blive et lille overskud til ham selv til sidst, og det fik han ret i.

Den endelige opgørelse for hans vedkommende så således ud (6):

<i>Boets indtægter</i>	Kapitaler i form af obligationer	8089 rdl
	Gage for de første måneder af 1765	38 rdl
	Fast ejendom	1058 rdl
	Indbo, møbler, tøj	<u>1470 rdl</u>
	Ialt	10657 rdl
<i>Boets udgifter</i>	Bøde	8000 rdl
	Procesomkostninger	1461 rdl
	Byskriver, vurdering, vagthold	410 rdl
	Restancer vedr. tidl. toldregnskab	<u>458 rdl</u>
	Ialt	10329 rdl
<i>Overskud til rådighed for Søren Lindam</i>		328 rdl

Det kom til at vare 13 år, førend den forhenværende tolder Lindam kunne få disse penge udbetalt.

Ikke alene ville vrangvillige debitorer ikke slippe de skyldige skillinger, men Lindam var også forfulgt af det kedelige uheld, at ikke alle kongelige embedsmænd var, som de burde være.

Boets midler gik gennem den odenseanske amtsforvalter, Østrups kasse, men i 1774 skrev man fra Generaltoldkammeret høfligt til dennes efterfølger og spurgte, om **han** kendte noget til sagen - hvad han **ikke** gjorde.

Amtsforvalter Østrup havde på dette tidspunkt tilbragt en del tid i Citadellet Frederikshavn, suspenderet og arresteret på grund af kassemangel.

Tilslidst blev sagen om Lindams tilgodehavende så tilpas pinlig, at man fik skåret igennem, og i 1780 blev pengene beordret udbetalt direkte fra Kongens Kasse. Beløbet blev derefter skrevet på den uhæderlige amtsforvalters gæld til det offentlige. Atter en embedsmand i Odense, der havde fået sit bo beslaglagt.

Om Lindam og hans familie kan endelig tilføjes, at **helt** galt gik det ikke - i alt fald ikke i materiel henseende.

Fridericha Lindam, født Nørager, søgte permanent tilflugt med sine børn på Sandholt, hvor hun ifølge 1787-folketællingen havde ophold hos sin broder og nød godt af lidt rentepenge - sikkert en mødre-nearv.

Søren Lindam fandt sig atter et levebrød, endda i majestædens tjeneste, omend på et mere beskedent plan. Thi den, der absolut ikke mere ville kunne anvendes i toldvæsenet, kunne dog finde en post i militæret.

Lindam blev regimentskvartermester i en årrække, og i en alder af 70 år genfindes også han i 1787-folketællingen. Han boede da langt fra konen på Fyn i Vester Hassing Sogn i Ålborg Amt. Titlen var afskediget regimentskvartermester, og han nød *»efter anmeldelse underholdning af sine venner«*. Man gad vide, hvem de venner var.

- Adskilt fra resten af familien døde Søren Lindam i Vester Hassing i 1791 (7).

Også for andre havde denne store toldsvig personlige konsekvenser.

Allerede da sagen begyndte at rulle i Odense har folk utvivlsomt spurgt sig selv, hvem der egentlig havde hvisket myndighederne i København oplysninger i øret.

I begyndelsen gættede man øjensynlig forkert, for Christian Gieding skrev i juli 1766, som sagen var indledt i maj, til Generaltoldkammeret og anmodede om, at man dog ville bekræfte, at han **ikke** var angiveren. For han var under mistanke i Odense, og det gik ud over hans forretninger, fordi alle skyede hans hus, ja næsten hans person.

Op kommissarierne Bille og Heedegaard medsendte endog en skrivelse, hvori de dels bekræftede dette falske rygtes omløb, dels støttede Gieding i hans andragende.

Det har været nærliggende at mistænke en fremmed og nytilkommen som Christian Gieding, men snart må det være kommet for en dag, hvem den virkelige angiver var.

Ganske vist er det et uafklaret spørgsmål, hvordan en konsumtionsbetjent i en byport kunne forudse, at der nok ville blive smuglet ved højlys dag og hvorledes han siden kunne vide at der i toldregnskabet lå en angivelse med et tøndetal, der så radikalt adskilte sig fra, hvad han selv havde set passere ind til byen. Var der en lokal tradition for den slags i Odense?

I alt fald fik angiveren, den tidligere nævnte Johan Holm, snart kærligheden at føle. Han blev overfaldet på sin post i porten af en dragon og siden om natten på gaden af en rytter.

En klage hos den nærmeste foresatte nød ikke rigtig fremme, og konsekvenserne af Holms handling stod åbenbart hurtigt klart for denne.

Kort tid efter tog han sin afsked og søgte med kone og børn til København, hvor han anmodede Generaltoldkammeret om et andet embede, eftersom han på grund af »il-desindede mennesker« ikke længere kunne opholde sig i Odense (8).

Holm blev belønnet med et visitørembede i Marstal, - et sted hvor der dengang, efter hvad rygtet alletider har fortalt, skulle være megen brug for visitation, - han fik endda titel af kontrollør, og som yderligere plaster på såret kunne han vente en belønning af pekuniær art.

Ifølge bestemmelserne var der 10 % til angiverne, og sammen med en af de andre konsumtionsbetjente kunne Johan Holm i 1768 dele den summa 1000 rdl. Dette kom dog først i værk efter endnu en henvendelse til A.P. Bernstorff.

Endelig kan det tilføjes, at den gamle kontrollør Carsten Christensen efter at have mistet sit levebrød må have været hårdt ramt. En bønsskrivelse i 1768 resulterede i, at man fra København sendte ham 15 rdl. fra fattigbøssen.

Endelig kan det siges med sikkerhed, at købmændene **følte** sig hårdt ramt med de krav om efterbetaling af told, som de blev stillet overfor. En fyldig korrespondance var følgen, da man forsøgte efterhånden at få de ialt knap 11.000 rigsdaler inddrevet.

Forklaringen på langmodigheden overfor købmændene, som dog blev eftergivet så meget ved »lynbenådningen«, kan forekomme besynderlig, for **de** blev hverken arresteret eller udpantet i større stil.

Forskellen i behandlingen af tolderen og de andre syndere kan se mærkelig ud, men skyldtes vel - kynisk formuleret - at man roligt kunne plukke en uproduktiv tolder til skindet, mens den klagende og kaglende flok købmænd gerne skulle kunne vedblive at lægge æg i toldkassen - omend ikke så gyldne.

Noget synes nemlig at tyde på, at man slet ikke var vant til at betale større toldbeløb i Odense. Følgerne af for hård en fremfærd ville måske ligefrem have haft ødelæggende virkninger for byens næringsliv?

En betragtning af de beløb, som i de foregående år var kommet ind via tolden i Odense, sætter de 11.000 rigsdaler i relief.

Før 1761 havde tolden været bortforpagtet, og forpagtningssummerne siger næppe meget om de reelle toldindtægter, men i dette og i de følgende år indkasseredes følgende (9):

1761	1560 rdl
1762	1232 rdl
1763	2361 rdl
1764	1128 rdl
1765	2441 rdl + 9943 rdl
1766	1355 rdl
1767	1697 rdl

De 9943 rdl var, hvad det efter en årrække var lykkedes at få indkasseret fra de syv købmænd, der var inddraget i toldsvigen.

Men ovenstående giver anledning til en del undren. Blev der da ikke ellers fortoldet vin og cognac i Odense?

Det må der være blevet. For selvom det ikke var hvert år, der kom skib fra Bordeaux, så hændte det dog af og til.

Følgende oversigt stammer fra de bevarrede acciseregnskaber, og det totale antal oxehoveder vin, cognac og eddike er angivet, som det ses nedenfor (10):

1754	skipper Thomas Wallsvær af Christiania,	24 læster	238 oxh.
1756	skipper Albert Petersen af ?,	42 læster	197 oxh.
1757	skipper Hans Nissen Angel af Flensborg,	28 læster	632 oxh.
	skipper Thomas Jacobsen af Flensborg,	32 læster	32 oxh.
1759	skipper Jacob Bendicke af Christiania,	46 læster	77 oxh.
1760	skipper Torger Andersen af Sogn, Norge,	24 læster	107 oxh.
1763	skipper Marten Daugstrup af ?,	46 læster	? oxh.
	skipper Ellef Næskild af Norge,	34 læster	? oxh.
1765	skipper Lorentz Christensen, Langesund,	50 læster	? oxh.

Acciseregnskaber bør næppe agtes højere med hensyn til pålidelighed end toldregnskaber. Og nogle af disse tal for mængden af oxehoveder transporteret helt ind til Odense er forbavsende små.

Hvorfor kom den samme skipper iøvrigt aldrig igen i denne fart, og hvorfor var de øjensynligt altid fra Hertugdømmerne eller fra Norge ?

Og hvorfor holdt man i acciseregnskabet fra og med 1763 op med at anføre antallet af oxehoveder ?

Mon ikke i det mindste toldbeløbet for 1763 burde have været hævet med adskillige tusinde rigsdaler ?

Mon ikke sandsynligheden taler for, at man i Odense havde nogle ganske dårlige vaner, når det gjaldt betaling af told, og at købmændene har kalkuleret med ikke tilnærmelsesvist at skulle betale blot noget i retning af den gældende tarif ?

Så mon ikke Lindam i den fynske hovedstad var kommet i slet selskab ?

Han havde fra 1759 været toldkontrollør i Odense, indgik i 1760 ægteskabskontrakt med datteren til den tolder, han skulle kontrollere, hvorefter han i 1761 efterfulgte Chr. Nørager. Kan han ikke have lært noget af svigerfaderen ?

Blandt andet om, hvordan en tolder fik dækket sit rødvinnsbehov, og om hvordan

en embedsmand med omkring 100 rigsdaler i ordinær årlig gage kunne supplere sine indtægter ?

Ellers bliver den private formue på over 10.000 rigsdaler svær at forklare. Og om han har giftet sig til den, bliver sagen vel ikke bedre af det.

Alt i alt kan det nok siges, at selvom den hele toldsvig med indkøring af hundredvis af tønder ved højlys dag kan forekomme nærmest dumdristig, så viser f.eks. Christian Giedings problemer og Johan Holms skæbne, at det var uhyre risikabelt at være den, der anmeldte noget sådant.

Det krævede fantasi og initiativ at gå direkte til toppen i Generaltoldkammeret i København, selvom der i Holms tilfælde kan have været momenter, som ikke fremgår af de bevarede akter.

Endelig var der her tale om værdifulde varer, hvor tolden var af samme høje størrelsesorden - omkring 100 % - så der var mange penge på spil. Ikke sært, at en tolder kunne føle sig fristet til at få sin andel.

Og mærkeligt var det vel heller ikke, at smuglersager som denne på længere sigt efterhånden kunne blive et godt argument i diskussionerne omkring toldpolitikken og det formålstjenlige i alt for høje toldsatser.

Noter

- 1) Rigsarkivet, Kommercekollegiet, Tyske Sekretariat, nr. 328, journalsag 1766/382, konsulens skibsliste.

Hvor andet ikke er nævnt bygger fremstillingen i det følgende på, Rigsarkivet: Gtk. 221.217-19, Akter fra kammerretssagen mod tolder Lindam, Odense, 1766-79; Kammerretten, Rtk. 39.30, Kammerrettens Pro-

tokol, og Rtk. 39.125, Dokumenter til samme; Endvidere Gtk. 121.006, Kgl. Resol. af 15/4 1766 m. bilag, og Landsarkivet for Fyn: Odense Magistrat, Diverse, Dokumenter vedr. Tolddefraudationen 1765-71.

- 2) Gtk. Danske og norske Forestillinger, 14/4 1766.

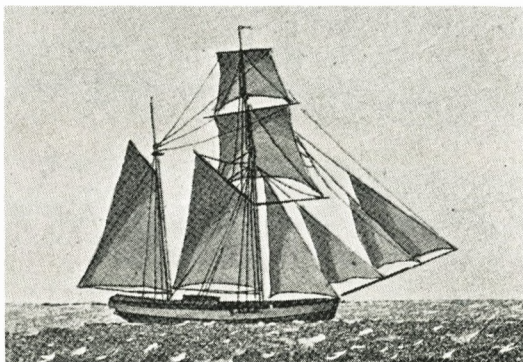
3) Gtk. 121.056, nr. 827.

- 4) 1 oxehoved = 6 ankre = 234 potter
1 ahm = 4 ankre = 156 potter
1 anker lovbestemt til 39 potter =
37,7 liter, almindeligt = 40 potter =
38,6 liter.
1 viertel = 8 potter.

Det må dog tilføjes, at flere af købmændene siden argumenterede på, at der ikke havde været tale om så meget, som der på papiret skulle have været i de forskellige vin- og cognac-tønder - dette ganske bortset fra læcagen.

5) Gtk. 121.061, nr. 1517.

- 6) Rigsarkivet, Odense Toldregnskaber, pk.nr. 14, 1765-71. Opstillingen forenklet, sk. udeladt.
- 7) Rigsarkivet, Folketællinger og Kirkebog, Vester Hassing (Filmsamlingen).
- 8) Gtk. 121.057, nr. 1066.
- 9) Odense Toldregnskaber, pk. 13-14.
- 10) Rigsarkivet, Købstadsregnskaber for Odense, respektive år. Iøvrigt er der ikke fundet fartøjer ankommet fra Bordeaux i årene 1766-69.

Snapshot 1950

AF KNUD JENSEN

Efter krigens ophør i -45 blev københavnernes besøg over Øresund genoptaget. Rationeringen hos os var en gyldig grund til besøget i det svenske slaraffenland, for endnu måtte man klare sig med maksimaltøj, stoffer af cellulid, løbesod i stedet for kaffe, samt andre erstatningsvarer. Men ind- og udførselsforbud på begge sider af grænserne virkede generende, så det rejsende publikum måtte prøve på at narre tolderne!

Både svenske og danske toldere havde travle dage - svenskerne for at holde noget igen på vareudførselen og vore danske kolleger for at dæmpe på udførsler af dansk sølvmonet, som var velset hos broderfolket.

Kropsvisitation var midlet, som på begge sider måtte tages i brug, specielt ved udførsel. På dansk indførselsside gik man dog passende tolerant til værks. Man forstod det danske behov.

Omkring 1950 fremkom en artikel i **Politiken**, som beskrev en rejsendes oplevelser, da han skulle en tur til Malmø. Han var blevet anmodet om at lade sig visitere for eventuel medbragt sølvmonet, men ville først have at vide, hvor det stod i vore bestemmelser. Den rejsende (redaktør Edv. Clausen) syntes det var morsomt, at man trods opslag i vore håndbøger ikke kunne påvise lov hjemlen, og det var den scene, han så beskrev i sit blad.

I dyb alvor endte sagen i folketetinget, hvor professor Starcke fra retsstatspartiet greb chancen til at svinge sig op til verbale højder over toldernes »befamlinger« af de rejsende, og sagen blev godt stof for pressen og vittighedstegnerne. Ja, selveste Storm P. begik også en tegning, som dog mere forstående tog sig af det humoristiske i affæren.

Resultatet af postyret blev, at folketetinget måtte gøre noget. Man gik i udvalg og barslede med en lov om kropsvisitation; herefter blev en effektiv konduitemæssig praksis strammet ind i et begrænset og mere uhåndterligt system.

Medens dette påstyr stod på, var jeg kommet til tjeneste ved Gammelholms toldkontrol. En dag ved Malmøbådens ankomst, var en dame med en lille dreng blevet anmodet om at gå ind til vor visitatrice, fordi man syntes, at hendes bluse havde mere end de naturlige 2 buler.

Hun nægtede at lade sig efterse, og først da hun blev stillet overfor udsigten til visitation på Politigården, opgav hun sin vægring.

Det viste sig, at hun havde skjult et par bukser til drengen under sin bluse. Hermed var gåden løst, hun kunne gå trøstet og toldfrit hjem, og tolderen glemte omgående historien.

Da jeg næste dag havde tjeneste, kom en distingveret herre ind på overopsynskontoret for at give en undskyldning for hændelsen i går.

Det drejede sig om hans sekretær, der med sin dreng havde været med ham til et møde i Lund, og ved en tilfældighed var de skiltes ved ankomsten til København. Sagen var - dens ubetydelighed til trods - pinlig for ham, for han følte, at han skyldte toldvæsenet sin nuværende position.

Han forklarede, at medens han studerede, var hans far pludselig død. Faderen var toldassistent og kort tid efter dødsfaldet blev hans mor kaldt op til overtoldinspektøren, som bl.a. spurgte, om hvordan hendes økonomiske vilkår var. Pensionen var jo ret lille og anden udvej var ikke i sigte.

Storm P.'s kærlighed til Verdens absurditeter gav naturligvis anledning til en række groteske illustrationer af toldvæsenets kontrol med rejsende, hvoraf der vises et lille udvalg. - Tegningen ovenfor er fra 1918 og har været trykt i et svensk blad. De følgende findes i samlingen »Toldere og andre rare folk«, og stammer fra tiden efter 2. verdenskrig. Tegningerne gengives med tilladelse fra Storm P.-Museet.

Det blev ordnet sådan, at hun fik et fast hverv som visitatrice, og vor mand kunne afslutte sine studier. Han bad os derfor endnu en gang undskyldte samt at modtage en enkelt blomst som tegn på hans taknemmelighed.

En sjælden orkidé blev taget op af en æske og overrakt os. Vi anbragte den på vort dobbelte skrivebord i en forhånden værende vase - en tom ølflaske uden etiket.

Godt et års tid efter fik jeg en påmindelse om visitationssagen. **Politiken** havde muligvis haft en lidt flov fornemmelse af den utilsigtede virkning Clausens artikel havde haft. Bladet spurgte i tolddepartementet om Clausen, som et led i en verserende artikelserie »De andres job«, måtte skrive om toldernes hverdag med det rejsende publikum, og helst gøre sine observationer hertil bag skranken i lånt uniform.

- De har ingen hjemmel til kropsvisitation !
- Nej - den behøves heller ikke.

Det blev arrangeret, og jeg fik opgaven som civil guide at stå på publikumssiden, når C. optrådte i tolderens rolle. Først talte vi dog lidt om arbejdsgangen, og jeg gjorde C. opmærksom på, at han ikke var overvældende populær i vore kredse. Det forstod han, og han beklagede at være faldet for fristelsen for hvad han syntes var en pudsig historie (han var jo ikke ansat ved Ekstrabladet).

Hans chefredaktør havde til den projekterede artikel pålagt ham bl.a. om muligt at finde ud af, hvor al den dejlige spiritus, vi dengang konfiskerede, forsvandt hen. Det var mig derfor en særlig glæde som første opgave at kunne forevise vort konfiskationskammer på toldboden med den flotte opmarch af alle slags spirituosa og

andet mundgodt samt det nøje førte regnskab herom i Kreditoplagskontoret.

En mulig fæl mistanke skulle hermed være manet i jorden. Herefter brugte vi det meste af en uge til at besøge alle distrikter for at se, hvad der skete.

En dag var vi i Kastrup Lufthavn og C. var i uniform anbragt bag skranken med det obligate kridt i hånden. Foran skranken stod 3 glade amerikanere og et mere stille ægtepar. De var de sidste fra maskinen fra Rom, og deres bagage var lidt ekstra forsinket.

Den ene amerikaner spurgte i bredt Teasmål (Dallas ?) om årsagen til ventetiden og C. forklarede i samme mål. De 2 andre amerikanere spidsede øre over C's sprog og

Toldvæsenet er ude efter turisternes valuta.

spurgte, om han også kunne klare deres dialekter.

Det gik fint, og så vågnede den hidtil tavse ægteemand op og sagde »*but where do I come from*«? C. svarede »*Melbourn, I suppose*«. Og det passede! Fantastisk sagde amerikanerne og spurgte, om alle danske toldere havde samme sprog talent. »*Naturligvis*« var C's eneste kommentar.

- Jeg syntes, at der blev rettet en smule op i vort mellemregnskab. Om årsagen til den opnåede succes sagde C. senere, at han i flere år havde været krigskorrespondent, og at han var født med papegøjetunge.

Endnu bedre syntes jeg det gik, da vi fra lufthavnen skulle videre til Hovedbanegården.

Udenfor stod det australske ægtepar og ventede på en vogn. Lufthavnsbussen var netop kørt og C. fandt ud af, at vi kunne tage dem med ind til byen i hans vogn. På vejen ind fortalte de, at de havde været på forretningsrejse til Rom, og at de nu gerne ville tage et hurtigt trip til Danmark for at se H.C. Andersen hus.

Vi gav dem alle de informationer, vi kunne hitte på, og da vi standsede ved Paladshotellet for at sætte dem af, inviterede

- Blev De kropsvisiteret - ?

- Ja - og det var godt, for vi fandt mine briller, som jeg ikke har kunnet finde i flere dage !

de os ind på en drink. »*We are on duty*«, sagde C., og vi skiltes med stor hjertelighed.

Jeg nåede lige at høre fruén sige til sin mand, »*Herbert, I really feel we are in the country of Hans Christian Andersen*«.

Resultatet af denne uges ekspedition - en ny artikel i **Politiken** - blev egentlig ganske god, for C. skildrede rammende, hvad opsynstolderen dengang - og forresten også i dag kan opleve bag skranken - på godt og mindre godt.

Overtoldinspektorerne

Nogle træk af baggrunden for deres oprettelse

AF HANS H WORSØE

Ved kgl. resolution af 8.marts 1847 blev den endelige instruks for overtoldinspektorerne udenfor København fastlagt. Hermed var embederne omsider gjort permanente, og da deres antal i kongeriget i 1856 blev fastsat til 3: et for København, et for Østifterne og et for Nørrejylland, havde også dette problem fundet en løsning, der skulle vare indtil overtoldinspektorerne blev nedlagt i forbindelse med den pr. 1. april 1965 gennemførte nyordning af administrationen af told- og forbrugsafgiftslovgivningen og oprettelsen af Direktoratet for Toldvæsenet.

Ved instruksen af 1847 bortfaldt amtmandens tilsynspligt overfor toldvæsenet, og selv om det gennem en længere periode mest synes at have været en formel myndighed, betød bortfaldet dog afslutningen på en epoke. Ved at se nærmere på udviklingen af amtmandens tilsynsmyndighed vil det være muligt at afdække baggrunden for oprettelsen af det første kongerigske overtoldinspektorat, det nørrejske, som oprettedes i 1819, og træk af den senere udvikling frem til 1847.

*

Efter enevældens indførelse 1660 tillagdes der amtmændene, som det centrale styres repræsentanter ude i landet, vidtgående beføjelser. De skulle således føre tilsyn med regnskabsbetjentene og have opsyn med kontributionernes og andre indkomsters opkrævning.

Ved reskript til samtlige amtmænd i Danmark af 6.marts 1720 indskærpedes det dem, at de 4 eller 6 gange om året skulle besøge de under deres distrikt beliggende

toldsteder og æske såvel toldernes som kontrollørernes bøger til eftersyn.

Dette krav til amtmændene mildnedes dog noget ved en rentekammerskrivelse af 25.juli 1744, hvor det for at lette amtmændenes kørselsbesværigheder i de dengang vidtstrakte og komplicerede amtmandskaber tillodes dem at foretage eftersynene, når de i andre forretninger alligevel var på stedet, eller hvis dette ikke lod sig gøre, ved nogle af dem på stederne dertil autoriserede pålidelige personer.

Dette har nok kunnet virke som en sovepude, og i 1758 var den gal. I Lundenæs-Bøvling amter var en del af tolden bortforpagtet, og da der på Voldborg forstrand blev holdt taxation og auktion over indstrandede vine og andre varer, var tolderen ikke til stede.

Amtmanden afgav betænkning, og tolder Søltøft på sin side besværede sig også, således at det kom rentekammeret for øre, at amtmanden ikke havde efterset toldbøgerne og givet dem sin påtegning, hvorfor amtmand Peter Albertin måtte indkassere en næse.

I 1767 nedsattes en kommission, hvis arbejde resulterede i toldforordningen af 26.november 1768. Som et udslag af kommissionens virksomhed undervejs må betragtes reskriptet af 19.april 1768 som et langt mere detaljeret med hensyn til amtmændenes tilsyn end de hidtidige regler.

Reskriptet begrundes med, at nok forbruges der store kvanta af varer, der er belagt med høje afgifter, såsom salt, vin, fransk brændevin og deslige, men kun meget lidt, ja på sine steder aldeles intet,

bliver angivet til fortoldning, ligesom der i provinsen foregår megen snighandel med kontrabandeverer.

Amtmanden skal derfor nu have et vågent øje med toldbetjentenes opførsel og indberette efterladenhed og forsømmelighed til generaltoldkammeret. Han eller hans fuldmægtig skal mindst 4 gange årlig indfinde sig på toldboden. Han skal kunne indhente oplysninger om skibes drægtighed og have opsyn med strandkontrollørerne, og i tilfælde af rygter om ufortoldede varer ved kysterne skal han lade undersøgelser foretage ved toldofficerterne eller justitsbetjentene.

Det var imidlertid stadig galt med smuglerierne i Jylland, og i 1785 gennemførtes en nyordning, der kunne være blevet begyndelsen til oprettelsen af overtoldinspektorer, men som - uvist hvorfor - ikke synes at være blevet nogen succes.

Ved kgl. resolution af 22.juni 1785 blev overopsynet med told- og konsumtionsvæsenet i den nordlige del af Jylland, nord for linjen Holstebro-Viborg-Ålborg, overdraget til justitsråd Lybecker, der ligeledes skulle undersøge, hvorledes næringen i byerne bedst kunne ophjælpes. Tilsvarende bemyndigelse blev tillagt etatsråd Kirke-terp for den sydlige del af Jylland.

Så vidt det har kunnet konstateres eksisterede ordningen i omkring 6 år, men ses ikke at have sat sig spor i litteraturen bortset fra en kort bemærkning hos Sponneck og Rasch.

Medens Kirketerp ikke iøvrigt har spillet nogen væsentlig rolle indenfor toldvæsenet, var Johan Ludvig Lybecker en anset ekspert.

Han var født 1743 i Thisted og havde været byfoged i Nibe og birkedommer i Lindensborg birk og havde i 1772 skrevet to prisbelønnede afhandlinger til Det kgl. landhusholdningsselskab. Han var også på andre punkter en aktiv forfatter og skrev således også om sildefiskeriet i Nibe.

Formentlig på grund af hans litterære produktion og de synspunkter, han der havde gjort gældende, blev han 1776 udnævnt til kommitteret i Generaltoldkammeret, hvor han fik de jyske toldsager under sig.

Han deltog i vigtige kommissionsopgaver, hvor han kritiserede protektionismen og gjorde sig til talsmand for nye reformer, men i 1781 gik han på grund af sygdom på ventepenge. Endnu i 1788 indhentede Ove Malling dog betænkning hos ham om den jyske studehandel.

I 1793 blev han udnævnt til amtmand over det kommende Hjørring amt og fik hermed atter tilsynet med toldvæsenet i en del af sit gamle distrikt, og formentlig den del, hvor der var de største besværligheder med at efterforske smuglerier mv.

Hvorledes han løste denne opgave vil studier i Hjørring amtsarkivs materiale formentlig kunne give svar på. Noget kunne tyde på, at det ikke var for godt, for han fik en sørgelig skæbne, idet han i 1803 blev afskediget på grund af uefterrettelighed, og i 1814 døde han i Ålborg.

I den mellemliggende tid var der sket store ting indenfor toldvæsenet, hvis forhold var blevet nyordnede ved toldforordningen af 1.februar 1797.

Nyordningen omfattede dog ikke tilsynet, idet man ikke havde fundet anledning til at indføre noget mellemorgan, men tværtimod blev amtmændenes inspicerende myndighed fastholdt.

Det hedder således i 1. afdl. § 25 »at *denne befaling* (sc. vedr. afgifter på skibe og varer) *næje overholdes har toldinspektørerne i København og uden for København vedkommende stiftamtmænd eller amtmænd, når de på embeds vegne indfinder sig på toldkontorerne, næje at påse*«.

*

For at forstå den følgende udvikling vil det være nødvendigt at kaste et blik på forholdene i hertugdømmerne, da udviklingen

der blev forbilledet for den senere udvikling i kongeriget.

Den komplicerede historiske baggrund skal her lades ude af betragtning, og interesseret skal blot henvises til de fælles toldforordninger 11.maj og 30.juli 1768 samt 23.november 1778, som blev afløst af toldforordningen for Slesvig og Holsten 8.juli 1803, som i princippet gjorde handelen mellem Danmark-Norge og hertugdømmerne fri.

I 1784 var Eiderkanalen blevet indviet, hvorved der var skabt sejlbar forbindelse mellem Rendsborg i øst og Tønning i vest, hvilket havde betydet en opblomstring af handelen, og dermed ansættelse af flere toldembedsmænd.

Blandt disse ansattes i 1801 i Rendsborg en mand ved navn Gert Grothuisen, og som det fremgår af hans papirer, gav han hurtigt bevis på sine evner, sine kundskaber og sin retskaffenhed.

Imidlertid medførte urolighederne i forbindelse med Napoleonskrigene, herunder blokaderne af Elben, at der blev meget stille i Rendsborg, men til gengæld gik det på livet løs i Tønning, som oplevede en hidtil ukendt blomstringsperiode.

På 2½ år steg indbyggertallet til det dobbelte og indkomstskatten fra 10 000 daler til 98 000 daler i 1807. Byen kaldtes »det lille Hamborg«, men også »hullet i kontinentalspærringen«, og bagsiden af medaljen fortalte om bedragerier og smuglerier i stort omfang.

Som ovenfor nævnt var man i Generaltoldkammeret opmærksom på Grothuussens gode evner, og da dertil kom, at han havde »merkantilistiske kundskaber« og var i stand til at dechifrere skippernes og købmændenes ofte for andre ulæselige konnossementer og fakturaer, ja ligefrem blev tillagt den for en tolder så værdifulde evne til uden på en kasse eller pakke at kunne se, hvad den indeholdt, besluttede man i 1806 at gøre ham til særlig tilfornordnet ved transittolden i Tønning.

Her viste han sig hurtigt at leve op til sine foresatte forventninger, ikke blot med hensyn til konfiskationer, men transittolden steg til uanede højder.

Alting får imidlertid en ende, de gyldne år i Tønning ligeledes, uden at der igen var blevet brug for Grothuisen i Rendsborg. I stedet indstillede Generaltoldkammeret 14. august 1811, at han for en 3-årig periode med titel af overinspektør skulle have tilsyn med samtlige toldkontrolsteder i hertugdømmerne.

Han skulle have domicil i Rendsborg men gøre tjeneste på forskellige steder efter behov og efter ordre fra Generaltoldkammeret. Foruden sin sædvanlige gage, 200 rdl. plus et tillæg på 300 rdl. tildeltes der ham ved kgl. resolution en andel på ikke mindre end 25% af værdien af de konfiskerede varer.

Hermed var embedet som ambulant overkontrollør skabt, og konstitutionsperioderne blev regelmæssigt forlænget.

Den 1.maj 1838 udstedtes den nye samlede toldforordning for hertugdømmerne, og ved patent af 1.maj 1838 med virkning fra 1.januar 1839 blev det gamle overkontrollørembede nedlagt, og der blev oprettet 3 nye: en overkontrollør for Slesvig med bopæl i Flensborg, en for det vestlige Holsten med bopæl i Heide og en for det østlige Holsten med bopæl i Oldesloe.

Vi vender derefter tilbage til kongeriget. Også her greb smuglerierne om sig under og efter Napoleonskrigene, og i mange tilfælde følte myndighederne sig prisgivne.

Som altid var det værst i Jylland, og man forsøgte at afbøde på forholdene lokalt: der blev ansat strandbetjente ved Rysensten forstrand under Thisted tolddistrikt og i Løkken under Hjørring tolddistrikt, ligesom det blev pålagt toldinspektøren i Hjørring at holde hest for at kunne foretage patruljeringer på kysten, der blev betegnet som meget udsat for smugleri, og ved kgl. resolution af 8.oktober 1817 blev

Sæby omdannet til toldinspektørsted og Zacharias Nicolai Zedeler udnævnt til told- og konsumtionsinspektør med pålæg om at føre opsyn med kysten både nord og syd for byen.

Det blev ligeledes foreskrevet, at alle toldbare varer, der blev transporteret fra et toldsted til et andet, skulle ledsages af toldpassersedler, men lige meget hjalp det. Man måtte stadig konstatere at »især i Jylland går efter rimelighed temmelig betydelige tolddefraudationer i svang«.

I Generaltoldkammeret vendte man derfor blikket mod syd, og i en forestilling af 16. november 1819 til kongen skrev man følgende: *»En almindelig gavnlig indflydelse på toldopsynet i Jylland tror man ... at det ville have, når det allernådigst måtte behage Deres Majestæt for Jylland, ligesom det allerede finder sted for hertugdømmerne, at ansætte en ambulant overkontrollør, hvis virksomhed burde bestemmes på samme måde, som for kammerråd Grothuusen, der nu i 8 år, sikkert til betydelig gevinst for Deres Majestæts interesse, har fungeret i en sådan stilling i hertugdømmerne.«*

Derefter følger en beskrivelse af hans opgaver, der først og fremmest skulle bestå i overvågning af de lavere toldembedsmænd og indberetninger om forefundne mangler til kollegiet samt forslag om, hvorledes de kunne udbedres.

Han skulle dels kunne beordres udsendt af kollegiet, dels på eget initiativ foretage rejser for i forbindelse med den stedlige toldinspektør at føre overopsynet, så længe han opholdt sig der. Han var således ikke i følge den oprindelige plan, hvis indhold gik igen i de første instrukser, eo ipso den lokale toldinspektørs overordnede, hvad der snart gav anledning til kompetancestridigheder.

Endvidere blev det foreslået, at embedet foreløbig blev besat ved konstitution i 3 år for at man kunne være frit stillet også med hensyn til den udnævnte person, når denne

tid var gået. Som domicil blev foreslået Ålborg, da det stadig stod værst til i Nordjylland, og toldinspektøren i Ålborg desuden var gammel og kunne trænge til en yngre kollegas nærværelse.

Fra kollegiets side anførtes derefter en række personer som mulige emner til posten *»men ved hver af dem findes en eller anden omstændighed, som afholder kollegiet fra at bringe dem i forslag«*. Nogle kunne ikke undværes, hvor de var, andre skulle have for store gagetillæg for at forlade deres nuværende poster og andre var for gamle.

Om justitsråd Hornemann hed det, at han selv havde ansøgt om posten og i den forbindelse ytret ønske om at forene den med sit nuværende embede i Fredericia, men kollegiet var af den opfattelse at embedet som ambulant overkontrollør ikke kunne forenes med nogen anden post, da det ville stride mod den idé, der netop ville gøre posten virksom, nemlig at intet toldsted nogensinde skulle vide sig sikker for hans ankomst. Det var desuden for dyrt at have ham siddende i Fredericia, når han så ofte skulle til Nordjylland.

I stedet pegede man på portkontrollør A.F.P. Fog i København, der flere gange havde været konstitueret som havnekontrollør, og som var en ung mand der kunne udholde strabadserne, og som ovenikøbet kunne nøjes med 1 200 rbd. sølv årligt plus diæter, når han gjorde tjeneste udenfor Ålborg tolddistrikt.

Den 20. november 1819 faldt den kgl. resolution, men på væsentlige punkter afveg den fra indstillingen.

For det første oprettedes stillingen som overkontrollør for Nørrejylland som et forsøg kun for 2 år, og for det andet konstitueredes Hornemann i embedet med bopæl i Fredericia og med bibeholdelse af sine hidtidige indtægter plus diæterne. Til gengæld blev Fog konstitueret i Hornemanns embede, dog mod at udgifterne herved ikke oversteg 1 200 rbd. sølv.

Således fik man en erfaren mand som overkontrollør og nøjedes med at lønne en yngre og dermed billigere arbejdskraft ekstra.

Claus Vilhelm Hornemann begyndte sin karriere i toldvæsenet som konsumtionskasserer i Middelfart pr. 1. januar 1802 og blev samme år forflyttet til Fredericia, hvor han fra 1805 tillige var inspektør ved strømtolden, 1810 blev han kammerråd, 1813 justitsråd, 1815 ridder af Dannebrog og fra 1824 medlem af kommissionen vedrørende konsumtions- og brænderiafgifterne. Han døde 17. august 1834.

Hvis man ser på Hornemanns forretninger de første år som overtoldinspektør, ligger de meget langt fra den senere overtoldinspektørstillingens indhold.

Han var virkelig en ambulant toldkontrollør, der skiftevis inspicerede ved strandinger, tog affære når der konstateredes »ubrændte køer ved Ringkøbing«, kontrollerede regnskaber og tog på uanmeldt inspektionsrejse langs Vestkysten.

På grundlag af erfaringerne fra hans virke oprettedes en tilsvarende stilling for Østifterne ved kgl. resolution af 3. februar 1821. Hans arbejde var ligeledes af væsentlig betydning for oprettelse af Krydstoldvæsenet i 1824, idet det mere effektive opsyn ved Vestkysten havde fået en del af smuglerne til at forlægge deres virkefelt til østkysten, hvor man foretog lossen og laden forskellige steder på kysterne før og efter anløb til toldstederne. Nu blev også denne trafik standset af de hurtigsejlende toldkuttere.

Allerede i 1820 var der kompetancestridigheder mellem toldinspektøren i Ringkøbing og Hornemann, og selvom rentekammeret bakkede Hornemann op, synes det først ved instruksen i 1847 at være blevet gjort helt klart, at overtoldkontrolløren ikke blot var overordnet i forhold til de lokale opsynsbetjente men også i forhold til toldinspektørerne og toldkassererne.

Om stillingens videre udvikling skal blot nævnes, at man i stedet for at gøre den permanent blev ved med at forlænge den for korte tidsperioder. Dette var også tilfældet, da der efter Hornemanns død i 1834 skulle udnævnes en efterfølger, hvortil blev valgt den tidligere premierløjtnant i søetaten, konstitueret krydstoldinspektør Franciscus Maro Tetens.

Han var født 1791 i Mariager og havde haft en bevæget karriere, idet han som ung havde udmærket sig flere gange i kanonbådskrigen men omsider var blevet taget til fange af englænderne og sat i »prisonen«. Efter krigens afslutning havde han ført en ret kummerlig tilværelse med en lille pension, indtil han 1827 var blevet konstitueret som krydstoldinspektør.

Som overtoldinspektør fik han bolig i Århus, 1837 blev han justitsråd og 1843 etatsråd. Han forblev i embedet til sin død 2. marts 1862. I hans embedstid gennemgik embedet en omfattende udvikling, som ikke her skal skildres, da det vil føre langt ud over rammerne for denne lille artikel om baggrunden for oprettelsen af embederne som overtoldinspektør.

Det vil i stedet være naturligt at afslutte denne skildring med den karakteristik som den senere finansminister, daværende auscultant i Generaltoldkammerkollegiet Wilhelm Sponneck i 1840 gav af embedet i sin bog om toldvæsenet. Det hedder her:

»Hvad overkontrollørerne, hvoraf der haves tvende (en for Sjælland, Fyen og øerne og en for Jylland) vil sige i den danske told-embedsskala, er ikke let at afgøre. Oprindelig synes deres bestemmelse nærmest blot at have været udførelsen af sådanne inspicerende rejser, på hvilke den øverste administration vistnok altid måtte kunne finde det hensigtsmæssigt at udsende betroede mænd, selv om en fuldstændig provinsiel overbestyrelse af toldvæsenet var organiseret.

Men senere har overkontrollørerne fået en ganske anden betydning, idet de ved siden af deres endnu nærmest for dagen liggende virksomhed på de ovenberørte rejser, lidt efter lidt er bleven tillagt en hel del af de forretninger, som man ikke har troet at kunne eller burde overdrage vedkommende amtmand.

En overkontrollør er således i forhold til Generaltoldkammeret vekselvis dets øje, dets konsulent og dets højre hånd.»

Litteratur

Wilhelm Sponneck: Om toldvæsen i almindelighed og det danske toldvæsen i særdeleshed, 1840.

Franz Ehlers: Zoll- und Steuergeschichte Schleswig-Holsteins, dupl., 1967.

Aage Rasch: Dansk toldpolitik 1760-1797, 1955.

Desuden er benyttet de almindelige samlinger af love, forordninger og reskripter mv for kongeriget og hertugdømmerne, hvortil ikke henvises i de enkelte tilfælde.

Arkivalier

Generaltoldkammeret: Vorstellungen und Resolutionen in Zollsachen 1806-1811 (*Rigsarkivet*). De enkelte bind er kronologisk ordnede og forsynet med registre.

Samme: Danske forestillinger og resolutioner 1819 (nr 215).

Overtoldinspektoratet for Jylland: Journaler og kopibøger 1819 (20)ff (*Landsarkivet i Viborg, B 297*).

Noter

At ordningen 1785 skulle have været 6 år fremgår af Fogtmanns reskripter 1785-1786, (side 227 note e).

Instruksen for Overtoldinspektørerne 3 april 1847 findes i Samlinger af cirkulærer og bestemmelser for toldvæsenet 5/1847.

Om told og sise i middelalderen

Eksempler hentet fra privilegier og stadsretter i 10 middelalderbyer

AF THELMA JEXLEV

Kildegrundlaget

Byprivilegier og stadsretter er den bedst overleverede middelalderlige kildegruppe. Naturligvis er talrige af originaldokumenterne gået tabt, men i de fleste tilfælde vil deres indhold være bevaret enten i fuldstændig afskrift eller dog som referat eller omtale.

På dette specielle område har vi langt bedre mulighed for at vurdere det oprindelige materiales omfang end ellers, når det gælder middelalderkilder.

Dels har det naturligvis været vigtigt for den enkelte by at passe bedst muligt på sine privilegier, så at man skyndsomst sørgede for at få dem erstattet, hvis de uheldigvis var gået tabt ved brand eller plyndring, og derfor er en væsentlig del af dem stadig i behold.

Dels medførte planer for en omfattende købstadlovgivning i Christian 4.s sidste år, at Kancelliet indkaldte afskrifter af alle gamle privilegier fra samtlige byer, hvilket stort set blev efterkommet. Derved lykkedes det at redde tekstindholdet få år før svenskekrigene fik så ødelæggende virkninger for mange byers arkiver.

Denne næsten totale viden om de normative regler, der gjaldt for danske købstæder, gør det til et meget spændende forskningsområde.

Oven i købet er kildematerialet let tilgængeligt, takket være Det danske Sprog- og Litteraturselskabs fem bind store udgave ved Erik Kroman: **Danmarks gamle Købstadlovgivning**, 1951-61. Således er Mackeprangs ønske om en tilfredsstillende udgave for længst opfyldt, derimod gælder

hans hjertesuk af år 1900 fortsat: der findes mange købstadshistorier - gode og mindre gode - men en dansk købstadshistorie med en samlet oversigt og vurdering af byernes almene forhold i ældre tid mangler.

Store dele af materialet har også tidligere været udgivet og har med forskellige indfaldsvinkler været benyttet af kultur-, lokal-, rets- og socialhistorikere, ligesom det indgår i de overordnede administrationshistoriske undersøgelser - og som baggrundsviden - i M. Mackeprangs disputats om dansk købstadstyre, 1900.

Mens landskabslovene er så tidlige, 12.-13.årh., at det dokumentmateriale, som kan bruges til at sammenligne lovenes normative regler med deres anvendelse i praksis, gennemgående er meget yngre, stiller det sig heldigere med byprivilegier og stadsretter.

De kommer først, da byudviklingen er godt i gang, således at vi ofte er nået frem til et tidspunkt, hvor det er blevet almindeligt, at en lang række foreteelser, der direkte eller indirekte fortæller om praksis, nedfældes i skriftlig form.

Desuden udstedes stadsretter og privilegier gennem flere hundrede år, og ændringer i teksterne fortæller også noget om forandringer i de normative regler.

Middelalderbyprojektet

Skulle man skildre bylivets ændrede vilkår middelalderen igennem, ville det blive et kæmpeværk på flere bind. Jeg har derfor

valgt at nøjes med et par enkelte begreber og i det store og hele begrænse eksemplerne til de 10 byer, som indgår i det danske middelalderbyprojekt.

Dette gennemføres netop i disse år i Statens humanistiske Forskningsråds regi og i det væsentlige bekostet af forskningsrådet. Det omfatter byerne: Roskilde, Næstved, Køge, Odense, Svendborg, Ribe, Horsens, Århus, Viborg og Ålborg.

Projektet medtager således alle de gamle stiftsbyer, som udgør halvdelen af undersøgelsesområderne, i øvrigt er både små og store, tidlige og sene byer repræsenteret. For adskillige af byerne gælder, at der også forud for projektet har været en livlig byhistorisk og byarkæologisk aktivitet. I visse tilfælde er der sammenfald med udvælgelsen til det ældre byatlasprojekt, der indgår i en større europæisk sammenhæng.

Middelalderbyprojektets hovedformål er at klarlægge byernes topografiske udvikling op gennem middelalderen på grundlag af arkæologiske og skriftlige kilder.

Det skriftlige kildemateriale er meget ulige fordelt og stammer især fra gejstlige institutioner. Arkæologisk har projektet haft mulighed for at foretage en række begrænsede, men nøje planlagte gravninger.

Projektets resultater offentliggøres i løbet af de næste par år i en række publikationer, hvori kortbilagene udgør en hovedbestanddel.

Byprivilegier og stadsretter indeholder normalt kun få oplysninger af topografisk værdi, deres tekster er derfor kun i begrænset omfang registreret til brug for projektet. Jeg synes, det kunne være interessant at forsøge en anden indfaldsvinkel end den topografiske og har derfor valgt netop disse ti byer til at vise, hvorledes toldbegrebet manifesterer sig i middelalderen.

Begreberne

Told og sise (accise) er hverken parallelle eller komplementære begreber.

Told er en af de ældste og allermost udbredte handelsafgifter, oprindelig en personafgift, fx åretold, eller en skibsafgift, fx rortold, men bliver tidligt en vareafgift, fortrinsvis en kvantitetstold fx lastetold, sjældnere en værditold. Told betales for ret til passage eller udførsel, mens told i moderne forstand lig importtold, fortrinsvis hører hjemme i nyere tid. Told forekommer i forskellige former overalt, hvor der er tale om handel, og toldfriheder er en vigtig bestanddel i byernes privilegier middelalderen igennem.

Sise er den almindelige gammeldanske kortform, stavet på forskellig måde, af fremmedordet **accise**, som senere bliver gængs dansk sprogbrug. Sisen er oprindelig en import- og vareafgift på tysk øl (og på vin); den kendes først fra midten af det 15. årh., selv om den er beslægtet med de tidligere forekommende næringsafgifter: ølgæld og tappegæld. I middelalderens slutning udvides sisen under Christian 2. til også at omfatte omsætning af dansk øl; den er heller ikke mere begrænset til nogle få, større byer, men bliver generel.

Udviklingen af toldsystemet er nogenlunde afsluttet, og reglerne for tolds betaling ligger ret fast fra og med Erik af Pommerns og Christoffer af Bayerns omfattende købstadlovgivning, som manifesterer sig både i en lang række individuelle byprivilegier og i almene stadsretter. Samtidig dukker sisen op for første gang i Christoffers københavnske stadsret 1443, og på den måde dækkes hele tidsperioden ind ved at behandle netop disse to begreber.

Det vil ske ved, at der i det følgende gives en almindelig oversigt over de 10 byers middelalderlige privilegier og dernæst hvor, hvordan og hvornår told som selvstændigt begreb kommer ind i billedet.

Endelig vil de indsamlede oplysninger i tre kapitler blive sat i relation til den generelle danske udvikling: 1. Tiden indtil 1400. 2. Erik af Pommerns og Christoffer af Bayerns indsats som købstadlovgivere.

3. Den senmiddelalderlige lovgivning frem til Christian 2.s bylov.

Da Øresundsregionen kun er repræsenteret med Køge, vil problemerne i tilknytning til Skånemarked og Øresundstold kun blive perifert behandlet.

De ti byers privilegier

Naturligt bør der være en vis sammenhæng mellem byernes alder og antallet og arten af deres privilegier. Alligevel ser vi, at en af de yngste byer - ja, vel den yngste - Køge fra 1288 ff. erhverver en stadig strøm af privilegier, mens andre, meget ældre byer nøjes med langt færre og først sent kommer med i køen af privilegiesøgende.

Jeg har valgt at stille de 5 stiftsbyer: Roskilde, Odense, Ribe, Århus og Viborg op over for de øvrige 5 byer, som kun har det tilfælles, at de alle oprindeligt har kunnet nås ad søvejen. Men det gælder også for 4 af bispebyerne, kun Viborg er en egentlig inlandsby, men Næstved og Ribe får tidligt problemer med den søværts adgangsvej.

Det er almindeligt for stiftsbyer, at bispesædet oftest placeres i et eksisterende bysamfund; eller hvis det knyttes til et kloster uden tilhørende by, vil stiftsværdigheden normalt medføre bydannelse.

Forholdene i det nordligste jyske stift nord for Limfjorden er således usædvanlige og kan ikke forklares ud fra bispesædets gentagne flytninger, da den permanente tilknytning til Børglum er så tidlig.

Bydannelsesproblematikken i Vendsyssel-Thy er helt igennem af en speciel karakter, men falder uden for nærværende undersøgelse.

Privilegieoversigt for de 10 byer og København

Skemaet viser tydeligt, at kun for **Ribe** kan vi regne med, at så godt som samtlige privilegier er bevaret. Ingen anden dansk by - heller ikke uden for de 10 byer - når op i nærheden af Ribes ca. 50 privilegier.

Som en slags »kontrolby« over for de 10 er medtaget rækken af Københavns privilegier, som også er nogenlunde totalt bevaret. Det store antal fra det 15. årh. viser kongernes bevågenhed for den nyerhvervede by og dens begyndende karakter af rigshovedstad.

Men skemaet viser flere ting: Først, at det hele begynder med Valdemar Sejr, men at flertallet af byerne ikke har privilegier tidligere end fra Erik Menveds regering.

Der findes enkelte fra den følgende tid, også nogle udstedt i den kongeløse tid. Man kunne have ventet en strøm af privilegiestadfæstelser efterhånden som Valdemar Atterdag genvandt herredømmet over riget, men det synes ikke at have været tilfældet. Valdemars kampe med hanseaterne, der resulterede i Stralsundfreden 1370, medførte heller ikke nye, ændrede privilegier for de danske byer, og under Margrete sker der intet, undtagelsen er et enkelt privilegium for Roskilde.

Med Erik af Pommern kommer der fart i udstedelsen af stadsretter og privilegier, selv om hans interesse for de jyske byer synes begrænset, mens Øresundsregionen nyder hans fulde bevågenhed.

Samtlige byer får privilegiestadfæstelser i Christoffer af Bayerns første par år, og adskillige opnår flere privilegier de følgende år. Fra nu af bliver det almindeligt at erhverve privilegiestadfæstelse ved regerings-skifter. En strøm af kongebreve søger at regulere forholdene mellem byerne og det omgivende land, al handel og håndværk samt ejendomsforholdene.

Endelig fører en række privilegiestadfæstelser frem til Christian 2.s almindelige stadsret, som må opfattes som afslutningen på den middelalderlige udvikling.

Fra Valdemar Sejr til Valdemar Atterdag

Fra begyndelsen af Valdemar Sejr's regering har vi bevaret de ældste byprivilegier, som især vedrører handel og tillige indeholder bestemmelser om told.

Bevarede privilegier for de 10 byer samt København.

Årstal med fed skrift angiver at privilegiet indeholder bestemmelser om told.

Parentes om et årstal betegner at privilegiet er udateret.

København	Roskilde	Odense	Ribe	Århus	Viborg	Køge	Næstved	Svendborg	Horsens	Ålborg
			(1202-14)							
			1236							
			1242							
			1250							
1254			1252					1253		
			1265							
			1266							
	1268		1269							
1275 × 2			1271 × 2							
1279 × 2										
1280										
1281										
1282			1283							
1289			1288			1288	1290	1287		
1292			1292			1293 × 2	1291			
1294 × 2			1294			1299				
1303						1302	1307	1305		
			1315			1317			(1317)	
1319			1320			1321				
			1326 × 3			1329	(1326-29?) × 2			
		1335	1334						1342	
1341	(1340-45)					1348				
1348			1368							
(o. 1380)	1395		1374							
		1409	1410					1409		
(o. 1422)	1419					1414		1413		1413
1422 × 2						1432		1419		
						1434				

København	Roskilde	Odense	Ribe	Århus	Viborg	Køge	Næstved	Svendborg	Horsens	Ålborg
1443	1441	1441	1443	1441	1440	1441	1441	1442	(1439-48)	1441
		1444	1445		1442			1444	1442	
			1446?		1444					
	1451	1449	1450	1450 × 2	1445		1447			
1454		1454				1450	1451	1451		1449
1455 × 2	1455		1455						1452 × 2	
1457 × 2										
1458		1459	1459							
1461		1461 × 2			1461					1462
1465			1465							1464
1469				1466	1469	1468				
1475	1472	1472		1475					1475	
1477	1476	1477 × 2		1477 × 2				1477		
1479								1480 × 3		
		1482	1482				1481			
		1484	1483 × 2							(1483-97)
1485	1486		1485?	1486 × 3		1486	1486		1485	1486
1487			1487	1488	1488 × 2	(e. 1486)	1488			
		1490	1491 × 2		1491	1491				
1492		1493	1492		1492					
			1494 × 2		1495					
				1496 × 2	1496	1496				
			1499	1500	1497		1498		1500 × 2	
1501?				1503	1503				1503	
			1504		1504			1504		
			1506 × 2	1505 × 2	1505 × 3	1506				
		1515	1514	1515 × 2						(1513-23)
			1517				1518	1517		1516 × 2
1520	1518 × 2		1518		1520					
			(1519-20)							
			1522					1521		

Valdemars udaterede privilegium for Ribe må antages at være nogenlunde samtidig med privilegiestadfæstelsen til Lübeck, der omfatter byens almindelige friheder og grænser samt hvad der gavner dens handel, derimod nævnes told ikke.

Ribeprivilegiet derimod drejer sig om Ribeborgernes handel uden for deres egen by, idet de får ret til frit at handle overalt i riget uden at skulle svare kongelige afgifter, og ingen må afkræve dem **torveafgifter** eller **told**. Ripenserne kan altså frit købe og sælge overalt uden afgift, og frit udføre deres varer uden at erlægge told.

Allerede her er der altså tale om **varetold** ligesom i Slesvigs ældste stadsret, hvis affattelsestid er omdiskuteret, men rimeligvis kan henføres til Valdemar Sejrs første tiår. Modsat stadsretterne generelt har Slesvig stadsret meget omfattende og differentierede toldbestemmelser, der omfatter både persontold, skibstold og varetold.

Vender vi tilbage til Ribe-privilegiet indeholder det endnu en bemærkelsesværdig ting, nemlig at toldfriheden er generel, gælder overalt, således at der ikke som senere er gjort undtagelse for Skånemarkedet.

Valdemar Sejr udsteder i de første år efter 1202 en række privilegier til danske klostre. Til **Næstved St. Peders kloster** har de karakter af byprivilegier (Dipl.Dan. 1 række bind IV nr. 49, 74-75; de er ikke trykt i Købstadlovgivningen). Klosteret sikres sine besiddelser og indrømmes de kongelige indtægter deraf, bl.a. **midsommergæld**, yderligere lover kongen ikke mere at benytte klosterets mølle i Næstved uden at yde behørig **toldafgift** (*sine iuste theloneo*). Her må der være tale om en formalingsafgift, som er betegnet ved det almindelige ord for told: theloneum.

Ribeborgernes toldfrihed gentages i Valdemars privilegium fra 1236, hvis hovedbestemmelse synes at være, at ingen borger må stævnes for retten udenbys (hævdelse af værneting).

Det er uvist, om de Valdemar-breve, der pålægger håndværkere og alle andre, der vil købe og sælge på Næstved torv, at betale torvegæld til St. Peders kloster, skal henføres til Valdemar Sejr, Valdemar 3. eller Valdemar Atterdag, Helms placerer dem i 1320-erne.

Erik 4. Plovpenning giver fortsat Ribeborgerne uindskrænket toldfrihed og fritagelse for alle afgifter, specielt forband og torvegæld 1242. Abel gentager privilegiet 1250 og føjer dertil **vragretten** (*straandwrææch*, *strandvræk*), som ligesom told var et regale. To år senere fornyer Christoffer 1. dette privilegium og fastslår rådets beslutningsmyndighed sammen med kongens foged.

Samme konges privilegium for **Svendborg** har intet med handel at gøre. Det er et almindeligt værnebrev med stadfæstelse af byens rettigheder fra hans faders tid; det tillader borgerne at benytte jorderne uden for byen til bebyggelse og græsgang som før samt til at indsamle vindfælder på Thurø til husreparation og brændsel.

Biskop Jakob Erlandsens privilegium for København 1254 er en stadsret, som indeholder borgernes pligter og rettigheder, desuden giver den nøje bestemmelser for gæsters handel. Borgerne skal betale midsommergæld og jordskyld m.fl. afgifter til bispren, som jo er deres »landsherre«. De, der sælger øl, skal yde **ølgæld**. Der er ingen bestemmelser om told, eller om hvad borgere og gæster må føre bort fra byen.

Erik 5. Glipping bestemmer 1265, at gejstlige skal svare samme afgifter af deres ejendomme i Ribe som verdslige personer, året efter fritager han borgerne for told m.v.; brevet har helt samme indhold som 1252-privilegiet.

1268 og 1269 medvirker kong Erik til udstedelsen af stadsretterne for Roskilde og Ribe. I juni 1268 opholdt kong Erik sig i Roskilde og udstedte omfattende skattefrithedsprivilegier både til Roskilde kapitel og

*Valdemar Sejrs udaterede privilegium (1201-10) for Ribe, med den første om-
tale af toldfrihed. Dokumentet er det ældste bevarede og kendte kongelige
privilegium til en dansk købstad.*

Frue kloster. - Stadsrettens § 9 handler om skud, borgernes forskellige afgifter som græsgæld, midsommergæld m.v. § 10 gælder den afgift, fremmede købmænd skal betale for at få lov til at handle. Først senere kommer der bestemmelser om gæster, de udvides yderligere i den danske oversættelse fra det 15. årh.

Ribe stadsret er udstedt 1269 på danehof i Nyborg. Et par år senere da kongen opholdt sig i Ålborg, fandt Ribeborgerne det sikrest trods 1256-privilegiet på ny at få brev på deres fritagelse for told og torvegæld overalt i riget - så der må have været nogle steder, man ikke uden videre respekterede dette. Samtidig fik Ribeborgerne tilladelse til at udføre flæsk, korn, heste og andre varer til Flandern eller andetsteds udenlands. Der nævnes hverken udførselstold eller direkte afgiftsfritagelse, men udtrykket »*licenciam et liberam facultatem*» (DRB: tilladelse og fuld frihed) må utvivlsomt tolkes som afgiftsfrihed.

Bisp Peder af Roskilde tildelte 1275 Københavns borgere en række rettigheder,

deriblandt at de skal være **toldfri**, når de sejler fra København til Malmø, mod at det samme gælder i omvendt retning. Desuden stadfæstes 1254-stadsretten. Det samme sker under biskop Stig, der giver borgerne ret til at bryde kalksten på Salholm.

De følgende privilegier vedrører rådets myndighed, indtil bisp Jens 1294 udsteder den anden stadsret, som vedtages af borgerne. Den indeholder nøje bestemmelser om gæsters ret og pligter om midsommergæld og ølgæld, om ret mål og vægt samt om vrag.

Samme år får København det første kongelige privilegium, hvori Erik 6. Menved lover at holde borgerne skadesløse for de tab, de måtte komme ud for af troskab til ham.

I sit sidste regeringsår fritager kong Erik borgerne for **den ny told** (*ab omni solucione noui theolonii*), forudsat at borgeres og gæsters varer ikke blandes, medmindre der er betalt told.

Det kneb øjensynlig fortsat for Ripenserne at få deres toldfrihed overholdt, for 1283

fik de et brev, der specielt fritog dem for told på Skånemarkedet, »således som de er fritaget overalt i vort rige«.

Da Erik 6. Menved 1288 gentager faderens 1266-privilegium, formuleres toldfriheden som »både på Skånemarkederne og andetsteds i vort rige«. Erik 6.s følgende privilegier gælder forstrandsrettigheder, ret til en eng uden for byen samt pålæg til alle gejstlige og andre jordejere om at bidrage til byens befæstning.

Erik Menveds **Køge**-privilegier starter med et værnebrev 1288, der tillige gør Roskilde-stadsret gældende i Køge og indrømmer 4 års skattefrihed til dem, der bygger på de ubebyggede grunde. Der kan ikke være tvivl om, at dette er det første egentlige privilegium for en relativ ny by.

Fem år senere stadfæster kong Erik Køgeboernes ret til at bruge de engstrækninger, som hans far havde overladt dem. Samtidig får de det første **toldprivilegium**, idet Køges bymænd ikke skal betale mere told i Roskilde end Roskildebørgerne gør i Køge - der er således ikke tale om **toldfrihed**.

I 1317 fritages Køge by derimod for den ny told - på samme vilkår som to år senere København.

De tre kongebreve til **Næstved** 1290, 1291 og 1307 vedrører byens forhold til St. Peders kloster, bl.a. indskærpes det borgerne at yde midsommergæld, torvegæld m.v. til klosteret.

(1317)-dokumentet fra **Horsens** har intet med »den ny told« at gøre; det er en følgeskrivelse fra borgerne i Horsens til borgerne i Ebeltoft sammen med et eksemplar af deres stadsret, som igen er kopieret efter Slesvigs stadsret.

»Den ny told« synes at have været et generelt irritationsmoment, for blandt de mange løfter, som Christoffer 2. måtte afgive i sin håndfæstning 1320, fastslog § 20, at borgerne ikke måtte hindres i deres køb-

mandsskab ved pålæggelse af nye byrder og told (*grauamina, thelonea* - i 1282-håndfæstningen var der kun tale om nye byrder), og kun i undtagelsestilfælde måtte der udstedes udførselsforbud.

Christoffer havde så travlt med sin udenrigspolitik i håb om ad den vej at blive i stand til at betale rigets gæld, at han ikke havde tid til at beskæftige sig med de danske byer; i stedet førte hans dispositioner til stadig flere pantsættelser.

Enten forstod han ikke at udnytte den indtægtskilde, som en intens privilegiepolitik kunne have været, eller også var uroen og usikkerheden i landet så stor, at byerne fandt det nytteløst at betale for privilegier, som alligevel ikke blev overholdt.

Der er kun bevaret få privilegier fra Christoffers tid, og de udmærker sig alle ved kortfattethed og ved at være generelle stadfæstelser af sådanne privilegier og friheder, som hans fader eller forfædre havde givet.

Valdemar 3. nåede i sin korte regeringstid at udstede hele tre privilegier til Ribe alle fra 1326: Først en almindelig privilegie-stadfæstelse; samtidig dermed gav han et brev, der næsten ord til andet er en gentagelse af 1242-privilegiet på toldfrihed overalt i riget og fritagelse for andre afgifter. Det sidste er givet nogle måneder senere og påbyder lydighed mod byrådet (*consulibus*), samt at vintergæsterne skal betale byskat.

Køge-privilegiet er fra sommeren 1329, det har form af et værne- og stadfæstelsesbrev; tillige erklæres Køgeboerne at være fritaget for told (*in thelonii exemptione*) på lige fod med Roskildebørgerne - altså en forbedring i forhold til 1293-privilegiet.

Fra Christoffers anden kongeperiode 1329-32 kendes ingen privilegier, også i den kongeløse tid er antallet af de bevarede få.

Grev Gerhards Ribe-privilegium 1334 er blot en vidimering og stadfæstelse af påbudene om, at gejstlige skal yde skat sam-

Signum civium in Horsnes (segl tilhørende borgerne i Horsens), benyttet 1368 i et brev til Lübeck. Den gående hest refererer både til bynavnet og til en af byens hovednæringer, hesteeksporten (Tegning fra Danmarks gamle købstadlovgivning II, s. 155).

men med borgerne og ligeledes bidrage til byens befæstning. Dette arbejde må således formodes at være ufuldført, da der ikke blot er tale om en vedligeholdelsespligt.

Grev Gerhards privilegium for **Odense** 1335 er det ældste bevarede Odense-privilegium. Der har dog eksisteret adskillige før dette, idet greven ikke blot tilsiger byen sin beskyttelse, men lover at respektere alle friheder og rettigheder indrømmet af Danmarks konger, hvad enten disse friheder gælder told eller jurisdiktionsret.

Bortset fra stadsretten er Valdemar Atterdags privilegium fra et af hans første år det tidligst kendte **Roskilde**-privilegium.

Det er i almindelig værnebrevsform med

stadfæstelse af alle privilegier, »*de har haft af vore forfædre*«. Dertil indrømmes det Roskildebørgerne som en særdeles nåde »*at være kvit og fri for al told alle vegne inden for rigets grænser*«.

Formlen svarer til Valdemar Sejrs privilegierne for Ribe, ligeledes 1266- og 1326-privilegierne, hvor hertugdømmet ikke nævnes. Selv om privilegiet kun er bevaret i en dansk oversættelse fra 17. årh., kan der næppe være tvivl om, at den latinske tekst er korrekt gengivet: »*beholde alle privilegier, rettigheder bekræftes. Her foruden beviser vi dem den særdeles nåde....*« Toldfriheden i hele riget bør således være et nyt privilegium; men en vis

toldfrihed må være opnået mellem 1293 og 1329, sådan som det fremgår af Køge-privilegierne.

Roskilde fik lige så lidt som andre byer lov at beholde den uindskrænkede toldfrihed. Da dronning Margrete 1395 fornyede sin fars Roskilde-privilegium, gentages løftet om toldfrihed overalt i riget med den indskrænkning: *»dog forbeholder vi os den sædvanlige told i de skånske markeder«*.

- Når Margrete udtrykkeligt henviser til Valdemar Atterdags privilegium og kun til det, kan det nok fortolkes som vidnesbyrd om, at Roskildes tidligere privilegier var gået tabt, selv om det ikke nævnes direkte.

Valdemar Atterdags Roskilde-privilegium mangler årsangivelse, fordi musene uheldigvis har ædt det hjørne, hvor årstallet har stået, men det må på grund af kongetitlens form ligge forud for salget af Estland 1346. Både i Købstadlovgivningen og i Diplomatariet anføres brevet som »Roskilde (1340-45) 29. sept.«, da man ikke tør stole på det af Resen anførte år 1340.

Det kan ikke udelukkes, at Valdemar har passeret Roskilde efteråret 1340 på vej til Vordingborg, men en langt rimeligere datering er 1341, da kongen i et bevaret originalbrev dateret 30. september i Roskilde forbyder sine embedsmænd at stævne gejstlige for verdslig domstol. Da datoen »29. september« er sikker, kan Roskilde-privilegiet jo ikke være samtidigt med det Valdemar udstedte februar 1341 i Roskilde til byen København, som utvivlsomt har forbindelse med kongens overenskomst med Roskildebispen om »lån« af København.

København-privilegiet, der er bevaret i original, må være en følge af denne transaktion. Det er en generel stadfæstelse af rettigheder, friheder og nådesbevisninger uden nærmere specifikation. Kancelliet har vel benyttet en generel stadfæstelse som

forlæg, hvilket er årsag til ordlyden *»som de har haft af vore forgængere Danmarks konger«* - de friheder var jo næppe talrige. Derimod siges der ikke et ord om de af **bisperne** givne privilegier, selv om meningen med privilegiet nok var, at kongen skulle garantere byen dens hidtidige rettigheder.

Det andet København-privilegium fra 1348 er et regulært kongeligt privilegium, der giver Københavnerne samme ret til at drive købmandskab i Dragør som de hidtil har haft på Skånemarkedet. Afgifter nævnes ikke.

Det privilegium Valdemar Atterdag 1342 gav *»vore borgere og bymænd af Alborg og Hasseris«*, har form som en stadsret med paragraffer om gæster, retsforhold m.v. § 1 fritager borgerne for betaling af told overalt i riget, for bundgæld, torveørtug og al anden told og tyngte *»for vthen y wor Skonøers market«* (den latinske original er tabt).

Valdemar havde ikke på dette tidspunkt rådighed over Skåne, men lå i krig med kong Magnus og håbede vel på at erobre Skåne og dermed få adgang til en sikker indtægtskilde. Det er første gang, vi møder Skånemarked-klausulen, som siden bliver almindelig.

Køge-privilegiet fra 1348 er ligesom det københavnske et specifikt privilegium, men det er ikke et handelsprivilegium. Det påbyder gæster i Køge at betale samme skibsfgifter som bymændene - vel en form for havne- og kajafgift.

Ribe-privilegiet 1368 svarer helt til byens tidligere. Blot er det ikke som ventet udstedt af kong Valdemar, men af de holstenske grever Henrik, og Claus, som har været til stede på landstinget i Viborg.

Greverne opfatter sig selv som landsherter, idet Ribeborgerne omtales som *»vore«* borgere. De får frihed, hvor de end kommer *»inden for vort herredømmes (dominii) grænser for al told såvel på Skånemarkedet«*.

kederne som andetsteds i vort rige«. Samtidig stadfæstes alle tidligere privilegier fra kong Valdemar »lovgiverens« (dvs. Sejrs) tid og fremefter.

- 1374-brevet er udstedt af bisp og kapitel i Ribe med erklæring om, at de har set 1269-stadsretten med den indføjede bestemmelse om rådets myndighed.

(o. 1380) i København-fortegnelsen er heller ikke noget privilegium eller konge/bispebrev, men en optegnelse om de københavnske rådmænds ed fra den periode, da København blev generhvervet af Roskilde-bispen. Eden er indført i Roskildebispens jordebog, hvis hovedbestanddel er skrevet 1377 og kort derefter.

Købstadlovgivningens glansperiode

Fra Erik af Pommerns tid begynder byprivilegierne at være skrevet på dansk. Erik viser sin interesse for købstæderne allerede i Margretes sidste leveår, mens hans bygrundlæggelser langs Øresundskysten og hans egentlige bylovgivning først sker efter hendes død i 1412.

Eriks beskyttelsesbreve for Odense og Svendborg, udstedt Nyborg oktober 1409 og Tranekær november samme år, stemmer ret nøje overens; i Odense-brevet stadfæstes den »frelse og nåde«, tidligere konger har indrømmet, og Svendborg-borgerne får tildelt samme »frelse og nåde som vore borgere i Odense har«.

1410, 1413 og 1414 får Ribe, Ålborg og Køge tilsvarende generelle stadfæstelsesbreve som Odense.

Svendborg hørte øjensynlig til de byer, der allerede omkring 1400 havde svært ved at hævde torvepligten. Man fandt derfor, at den almene privilegiestadfæstelse ikke var nok og henvendte sig til kong Erik, der efter Nyborgdommen 1413 var draget til Flensborg.

Resultatet blev et specifikt privilegium,

der fastslår, at gæster kun må handle en gros, belyst ved en fire-fem eksempler fra lærred i stykker til stål i hele fade. Videre er det »*huer mannd*« forbudt at gøre landkøb; køb og salg skal være begrænset til bytorvet.

Det turde være første gang glosen **landkøb** er anvendt. Den gentages året efter i Helsingborg-privilegiet, der indskærper, at gæster ikke må købe landkøb eller sælge i alen- eller skæppemål »*enten paa landsbygden eller i kiøpsteder*«. Begrebet landkøb synes at have været aktuelt i Skånelandene allerede i Valdemar Atterdags tid (påvist af Orla Vestergaard 1966).

At Skåne-markedernes mange fremmede købmænd prøvede at købslå på landet uden for markederne og dermed var en trussel mod de skånske byer er forståeligt nok, men Svendborg-privilegiet viser, at problemet også eksisterede i Vestdanmark længe før Christian 1.s og Hans' omfattende lovgivning på området.

Svendborg-privilegiet fortsætter, at det er hvermand forbudt at udføre varer eller sejle fra andre havne end de lovlige. Enhver skal da på rette sted yde **told** af hvad de udfører, som de er pligtige til, og må naturligvis ikke udføre varer, som er belagt med udførselsforbud.

Disse bestemmelser viser, hvad der bliver et stadigt voksende problem ned gennem det 15. årh.: Den stigende vareomsætning af grovvarer, der øger markedsandelen stærkt i forhold til den tidligere næsten enerådende fjernhandel med luksusvarer, indebærer en fristelse til at handle uden for byerne og til at benytte ulovlige havne for at undgå udførselstolden.

Bybefolkningens interesse i at håndhæve torvetvangen passede smukt sammen med kongemagtens fiskale interesse i at begrænse sejladsen til de lovlige havne, og denne fælles interesse får da en central placering i al senmiddelalderlig handelslovgivning.

Til gengæld for trofaste undersætter i byerne kunne kongemagten på en række

praktiske punkter vise en imødekommenhed, som ikke medførte større indtægts-tab. Et gennemgående træk er byernes behov for udvidelse af deres bymark. Adskillige kongelige privilegier går ud på at overlade en by noget jord tilhørende kronen til græsgang, således som det er tilfældet med Eriks sidste Svendborg-privilegium fra 1419.

Roskilde-privilegiet 1419 er mere end en stadfæstelse af de af forgængerne givne privilegier, »*men dertil unde vi dem af syndelig gunst sådanne fordele, som herefter følger*«. Efter ordlyden skulle de følgende bestemmelser således være nye, men det er ikke ganske i overensstemmelse med virkeligheden.

Det første punkt gælder, at ingen må stævnes uden for byen, eller er pligtig at drage udenbys undtagen i kongens nødvendige udbud. Det er for så vidt nyt, som værnetsbestemmelser ikke er specielt nævnt i de tidligere privilegier.

Næste punkt gælder retten til at handle toldfrit overalt i riget. Dette er jo ikke nyt, men en gentagelse af Valdemar Atterdags og Margretes løfter. Det »nye« ligger i, at Margretes undtagelsesbestemmelse om Skånemarkedet nu udvides til: undtagen på vore markeder Skanør, Falsterbo, Dragør eller på andre sildelejer i Danmark, hvor der skal gives »*told och andre stöcke, som andre i vore lande giöre*«.

Yderligere er der forbud mod, at fremmede købmænd køber levende kreaturer, og i gældssager skal der anvendes samme fremgangsmåde som i Slagelse, der også trækkes frem som forbillede i andre forhold vedrørende handel og beskæftning.

Erik synes imidlertid ikke at have udstedt noget udførligt privilegium for Slagelse, men havde i 1403 nøjedes med at stadfæste de tidligere og givet disse fornyet kraft ved at forbinde dem med stadfæstelsen ved hjælp af seglremmen. Det pudsige er, at der i Valdemar Atterdags omfattende privilegium for Slagelse flere gange henvises til forholdene i Roskilde!

I 1422 udstedte kong Erik to omfattende breve til København - efter at han formentlig kort forinden havde givet borgerne deres tredje stadsret.

Hovedparten af Eriks købstadlovgivning ligger i tiåret fra dronning Margretes død til den store udenlandsrejse 1423-25. Det kan ikke betvivles, at der i en række tilfælde er tale om et kongeligt initiativ, ligesom der synes at være en klarere handelspolitisk linje i Eriks privilegieudstedelser, end man kan påvise hos forgængerne - og dette kan ikke alene tilskrives kildeoverleveringen.

At Erik ved sine anlæg af nye byer giver Øresundsregionen en klar forrang kan næppe bestrides. På den anden side har de senere års forskninger påvist, at Erik ikke er så nyskabende i sin bypolitik som fremhævet i alle ældre fremstillinger.

Især er der meget lidt nyt at hente i Københavns stadsret, selv om den utvivlsomt skylder Erik af Pommern sin tilblivelse. Den er ikke meget andet end en oversættelse til dansk af den latinske stadsret fra 1294 og kan næppe være meget ældre end 1422-privilegiet, selv om den i flere henseender virker som et hastværksarbejde nødvendiggjort af byens ændrede status fra bispeby til kongeby 1416.

Stadsrettens forældede bestemmelser afhjælpes til en vis grad af Eriks to breve til København februar og oktober 1422, hvorfra det sidste direkte refererer til stadsretten.

Umiddelbart efter hjemkomsten fra den store rejse udsteder Erik nogle byprivilegier 1425-26, men derefter ebber det ud. Blandt 1426-dokumenterne er en stadfæstelse af Næstveds privilegier, som desuden indeholder værnets- og andre jurisdiktionsbestemmelser.

Ordet »*told*« forekommer ikke, men det 3. punkt giver Næstvedborgerne ret til frit at handle overalt i riget i lighed med andre byer, »*dog at de deraf og særdeles på vore fiskelejer og Skånemarkedet gøre til vor rettighed, som vi ikke vil undvære, sådan som de og vore andre borgere hidtil har gjort*«.

Havnescene med vejerbod og toldbod. Illustration i håndskrift fra 1497 med byen Hamburgs privilegier (Staatsarchiv, Hamburg).

Næstved-privilegiet er samtidigt med det omfattende privilegiebrev til den nye købstad Ørekrog (Helsingør) med bestemmelser svarende til København-privilegiet oktober 1422.

Øget handelssamkvem og pengeøkonomiens fremtrængen gav flere problemer m.h.t. at inddrive gæld, da muligheden for at skride ind over for skyldnere var begrænset.

I 1432 gav kong Erik Køge ret til at tilbageholde udenbys skyldnere, til gældsforholdet var bragt i orden. Privilegiet er ganske vist kun bevaret i et kort referat hos Resen, men der er ingen grund til at tvivle på ægtheden. Det svarer nogenlunde til et af afsnittene i de privilegier byen fik af Christoffer af Bayern 1441.

At 1432-privilegiet ikke nævnes 1434, da Køge-rådmanden Henrik Nykøbing lod Sjællands landsting vidimere de almindelige privilegiestadfæstelser 1329 og 1414, afkræfter ikke dets eksistens. Det var yderst sjældent, at specielle privilegier blev medtaget, når en by af en eller anden grund havde behov for at få en bekræftet kopi af sine privilegier.

Er Erik af Pommerns bylovgivning måske mindre nyskabende end tidligere historiskrivning lader formode, så bliver Christoffer af Bayerns korte regeringstid så meget desto mere skelsættende både med hensyn til omfang og ved, at der for første gang er tale om en samlet lovgivning - samtidig med, at de individuelle byprivilegier trives i bedste velgående.

Flertallet af danske købstæder erhvervede sig mindst et privilegium i løbet af de 8 år, det gælder således alle de her behandlede 10 byer + København.

Straks efter at Christoffer i begyndelsen af april 1440 var blevet hyldet på Viborg landsting udstedte han et omfattende privilegiebrev til Viborg, der nærmest har karakter af en stadsret med næsten 40 paragraffer, men på latin.

Det er ikke blot det ældste originale Viborg-privilegium, men tillige det ældste bevarede overhovedet. At der har været adskillige tidligere fremgår af indledningen, hvor kongen tager Viborgerne under sit værn og tilsikrer dem »*alle rettigheder, friheder og gunstbevisninger, som de har fået af forgængerne og som er indeholdt i de følgende artikler*«.

§ 16 lover, at de og deres svende må færdes overalt inden for Danmarks riges grænser uden nogen form for told undtagen på Skanør (*ab omni solutione theolonii cum boongiald et torfførtigh*).

Toldfriheden gentages ved et nyt privilegium 1442 udstedt i Lødøse, men nu på dansk: toldfrihed overalt i riget, undtagen Skånemarkedet, som deres privilegier, som vi har givet dem klart udviser.

Toldfriheds-paragraffen nævnes i adskillige af den store mængde privilegier, som blev udstedt straks efter nytår 1441. I Køge-privilegiet formuleres det som ret til toldfri handel undtagen på Skanør, Falsterbo og Dragør eller andre sildelejer i høstmarkedstiden. Århus-privilegiet nævner kun Skanør og andre fiskelejer.

Et gennemgående træk ved Christoffer af Bayerns tidlige privilegier er, at de næsten alle indeholder mere end en blot stadfæstelse af tidligere privilegier.

Næsten alle indeholder mere eller mindre detaljerede bestemmelser om gæsters handel og retsforhold, forbud mod opsæt-sighed mod rådet, hvorledes dette vælges, påbud om vægt og et forbud mod forprang.

Selv om der er forskelle i antallet af bestemmelserne, i deres rækkefølge og desuden i udformningen af den enkelte paragraf, kan der næppe være tvivl om, at det her drejer sig om en fra centralt hold inspireret lovgivning.

Endnu mere skelsættende blev dog Københavns 4. stadsret fra 1443.

Da Københavns 4. stadsret fik stor betydning for den senere købstadslovgivning, er det rimeligt af se lidt nærmere på den. At den virker mere gennearbejdet end Erik af Pommerns (1422) kan i nogen grad skyldes, at den er bevaret i original.

Ca. 25 af den forrige stadsrets 105 §'er er forsvundet. Det drejer sig om så forskellige forhold som ægteskabs- og arveretsregler, salg af jord, hus og toft, gæsters køb af fisk, regler for skomagere og bagere etc.

Christoffer af Bayerns stadsret er opdelt i 6 hovedafsnit (kapitler) med i alt 120 §'er.

1. kapitel handler om kompagnier og gilder, bl.a. om regler for Tyske og Danske Kompagni, desuden om salg af tysk øl og forbud mod overdådige bryllupper.

2. kapitel omhandler vintapning, og her møder vi for første gang ordet *cise* i § 2: Ingen vinhandler må tappe vin, før fadene er synet af foged, borgmestre og råd, som alle har krav på *cise* »som gammell sedh hauer wæret«, nemlig 2 grot af hvert fad.

3. kapitel drejer sig om reglerne for gæsters og fremmede købmænds handel. 10 §'er af de 18 er enten nye, eller så ændrede i forhold til tidligere bestemmelser at de fremtræder som nye. En del af disse detaljerede regler for gæsters færd genfindes i adskillige byer.

4. kapitel vedrører gæld; det indeholder kun en enkelt ny bestemmelse om vurderingsmænd.

Det 5. kapitel er lige så omfattende som de øvrige fem tilsammen og handler »om bysens eghne ærend«.

De første 40 §'er går næsten alle tilbage til tilsvarende bestemmelser i 1294- (og 1422-)stadsretterne, bortset fra bestemmelserne om bagere, pligten til at tage borgerskab og forulempelse af foged, borgmestre og råd.

Af den sidste snes §'er er de fleste nye. Der gives forskrifter vedrørende bjergningsret, om skibe i vinterleje, vedligeholdelse af broer og planker, hvordan man skal forholde sig m.h.t. affald og hemmeligheder, desuden om fredløse og lejde, samt rådets vejerbod m.v.

Efter s.Dionysii dag (9. oktober) kan borgere fiske frit overalt. Ligeledes skal Københavns borgere være fri for told over hele riget; dog skal de på Skanør, Falsterbo, Malmø, Dragør og alle andre fiskelejer give told fra s.Bartholomæi dag (24. august) til 9. oktober. Bortset fra at tidsgrænsen for høstmarkedet her præciseres, svarer bestemmelsen nøje til Eriks 1419-privilegium for Roskilde, som ved oktoberprivilegiet 1422 stort set kom til at gælde for København.

Når Københavnerne fortsat skulle betale »bodhegeld« af de boder, der blev stående om vinteren på Dragør, var det næppe en indskrænkning i forhold til andre byer. Det var snarere en særlig ret at kunne lade boderne »overvintre«.

Enkelte andre af 1443-stadsrettens »nye« bestemmelser går ligeledes tilbage til 1422-privilegiet. Men i 1422 er toldfriheden og forbeholdet for Skånemarkerne, uvist af hvilken grund, adskilt af en række bestemmelser om håndværkere m.v.

Mens Københavner stadsretten således for første gang kodificerer visse begreber og på andre områder omkalfatrer og systematiserer gamle bestemmelser, bragte Christoffers Ribe stadsret intet nyt. Den blev udstedt straks efter nytår 1443 i forbindelse med hans højtidelige kroning til Nordens *archirex* (ærkekonige) i Ribe domkirke.

De 60 §'er er stort set en gentagelse af 1269-stadsretten og som denne på latin. Men der er en eneste vigtig afvigelse:

Allerførst i 1443-stadsretten er indføjet den ofte gentagne bestemmelse om Ribekøbmændenes **toldfrihed** overalt i riget. Her har undtagelsesbestemmelsen følgende form: *exceptis nundinis nostris autumpnabilus in Schanør et Draghøør etc.* (med undtagelse af vore høstmarkeder i Skanør og Dragør etc.)

At det bestemt ikke er nogen tilfældighed, når toldfriheden nu findes som stadsrettens allerførste paragraf, fremgår af adskillige dokumenter i løbet af de næste 50 år.

Allerede 1446 synes Ribeborgerne at have haft problemer med at få deres friheder respekteret, selv om det ikke er umiddelbart indlysende, hvorfor byen beder bisp Christian vidimere netop de to privilegier: Christoffer 1.'s fra 1252, der sikrede toldfrihed overalt i riget og ret til at bjerge vrage, samt Erik af Pommerns almindelige privilegie-stadfæstelse 1410.

I 1445 udstedte Christoffer privilegier til **Ribe** og **Viborg**, hvis formål var at begrænse fritagelserne for byskat.

Hans to sidste privilegier til de 11 byer gælder **Næstved** og **Svendborg**, begge fra 1447. Det ene er et handelsprivilegium med forbud mod tre bestemte havne omkring Næstved samt bjergningsret ved forlis overalt i riget.

Svendborg-brevet er ikke noget egentligt privilegium, men et forlig, der skal sikre Svendborgs handelsrettigheder mod overgreb fra bispens af Århus.

Denne opnår dog fri sejlads til Tyskland til behov for sin gård på Tåsinge, og bønderne dér får lov til at udføre heste, okser og køer til Tyskland, men må kun indføre varer derfra til eget privatforbrug. Korn, mel, smør og honning m.v. må de kun sælge på Svendborg marked.

Hvis bønderne overtræder forbudet, skal deres varer være forbrudt med halvdelen til byen og halvdelen til kongen.

De første Oldenburgske konger

Christian 1.'s evige pengetrang er velbekendt. Såvel hans politik i hertugdømmerne som hans kamp for at opretholde unionen var kostbar.

Hans vitale interesse i at få penge i kassen og byernes stadig større vanskeligheder

med at få deres handelsrettigheder respekteret medførte stribevis af privilegiestadfæstelser.

Nu bliver det en fast regel, at alle byer får deres privilegier fornyet i begyndelsen af hver ny konges regeringstid.

Set på baggrund af deres lange regeringsperioder - både Christian 1. og sønnen Hans regerede hver især i godt 30 år - virker det ikke så overvældende, at Christian udstedte ca. 40 og Hans ca. 50 breve til de 11 byer. Men der er flere generelle forskelle på de to perioder.

I Christian 1.'s tid er der nok en række jurisdiktionelle og andre interne byforhold, der har en vis vægt, men handelsforholdene synes dominerende.

Retten til toldfrihed overalt i riget undtagen høstmarkederne udstrækkes til alle - men det kniber fortsat med at få den respekteret.

Kampen mod de ulovlige havne fortsætter, men de mange gentagelser viser, at forbud overtrædes. Det hænger vel sammen med, at ikke blot adelen, men nu også bønderne har en overskudsproduktion, som er let afsættelig i Østersøområdet.

Samme overskudsproduktion er også baggrund for landkøb mellem bønder og gæster eller købmænd andetstedsfra, så at byerne får sværere og sværere ved at opretholde torve- og markedstvangen. Det er vel forståeligt nok, at den ændrede sociale struktur medfører, at man fra agrart hold søger at bryde byernes handelsmonopol.

Efter min opfattelse, er den senmiddelalderlige handelslovgivning i højere grad udtryk for centralmagts og byernes fælles interesse i at **bevare** et gammelt, hidtil uantastet monopol, end den er en bestræbelse for at **skabe** et handelsmonopol.

I den tidligere urbaniseringsperiode har problemet næppe eksisteret. Handelen var begrænset til et fjernhandel med specier og andre luksusvarer, som kun kunne klares af købmænd.

Da urbaniseringen er gennemført, koncentrerer bynæringerne mere og mere om handel og håndværk, og behovet for en grovvareimport til byerne opstår. At en videre kreds søger at få andel i dette »boom« er forståeligt, ligesom det er naturligt, at byerne må kæmpe for at søge deres monopolstilling opretholdt.

I kong Hans' tid synes problemet med ulovlige havne i nogen grad at være trådt i baggrunden. Til gengæld kniber det for flere byer at hævde deres fri fiskeret.

Bestemmelserne mod landkøb og forprang må stadig gentages, og både Århus og Horsens tildeles »læbælter« lige som Ålborg.

Toldfrihed synes løst på generelt plan, dog synes Ribe fortsat at måtte kæmpe mod indgreb fra andre jyske købstæder i Ribes ældgamle rettigheder. 1492 må kong Hans i et nyt særskilt privilegium, tilsikre Ribeborgerne ret til frit at handle i købstæderne i riget, og uhindret føre købte varer hvorhen de ønsker.

1506 indkaldtes til jysk købstadsmøde i Viborg om problemet, og det indskærpes, at ingen må hindre Ribekøbmændene i at udnytte deres gamle rettigheder.

Visse ting tyder på, at der i årene ned mod 1500 sker en betydelig vækst i Århus' handel, og at byen som følge deraf kommer ud for vanskeligheder, som søges afhjulpet ved hjælp af nye kongelige privilegier.

I 1483 værne- og privilegiestadfæstelsesbrevet får borgerne specielt stadfæstet deres toldfrihed i Limfjorden, og de får ret til at handle på alle årsmarkeder i Jylland på lige vilkår med Viborg og andre købstæder (men dog en begrænset ret i forhold til Ribes). Desuden fastsættes byfredens grænser; et spørgsmål der sammen med sandemændenes udvælgelse og brug træffes hyppigt i periodens byprivilegier.

Allerede i 1486 er det nødvendigt for Århus at få stadfæstet toldfriheden i Limfjorden. Samtidig erklæres Århusborgerne fri

for told (vist i betydningen *torvegæld*) alle fremmede steder. Nogle måneder senere vidimeres denne stadfæstelse af Viborg landsting.

Senere på året mægler kongen forlig mellem Århus by og abbeden i Øm om frihed for told- og stadpengeafgifter i Ry samt ret til skovhugst mod betaling.

Både for Århus og Viborg afsiges der rettertingsdomme 1488 om gejstliges pligt til at deltage i byens tynge.

1496 stadfæstes Århusborgernes ret til fiskeri i salt vand ved Jylland uden told.

For at lette deres færden på Skånemarkedet får de nogle år senere ret til at bruge en grund ved Falsterbo tilhørende kronen.

Endelig får Århus i lighed med Ålborg et læbælte på 4 mil, hvor fremmede købmænd ikke må handle. Dog beholdt borgere i Grenå, Randers og Horsens hidtidige rettigheder. Adelige, præster og bønder må ikke benytte forprang. Fremmede som søger havn i Århus skal yde en afgift.

I lighed med rækken af Århus' privilegier opnår **Viborg** også en række begunstigelser i årene 1488-1505. I Viborg står striden om fiskerettigheder mellem kapitlet og byen.

Mens der kan konstateres et par røde tråde gennem Christian 1.'s bylovgivning, og en vis central planlægning spores bag den, er det sværere at få øje på en sådan, når det gælder Hans' købstadprivilegier.

Hans anvender i større udstrækning end tidligere den udvej at afsige en konkret dom - i håb om at den bliver mere respekteret end en blot og bar gentagelse af tidligere givne friheder.

Ved siden af rækken af rettertingsdomme fremtræder mange af enkeltprivilegierne også som udprægede ad hoc-løsninger. Det kan hænge sammen med, at det har vist sig mere virkningsfuldt at løse et problem her og nu på lokalt plan, samtidig med at der arbejdedes hen mod større ensartethed gennem en rigslovgivning.

Strømmen af privilegiestadfæstelser, kongebreve og rettertingsdomme flyder jævnt i kong Hans' tid frem til 1505. Så er der en pause, indtil Christian 2. starter sin stadfæstelsesrunde.

Den begynder ret træt med stadfæstelse af Lunds privilegier i december 1513; i 1514 får bl.a. Randers og Varde værne- og stadfæstelsesbreve. 1515 gives en lang række stadfæstelser og enkeltprivilegier, og nogle af de 10 byer kommer med i kapløbet: Odense, Viborg og Århus, der sammen med stadfæstelsen får ret til at bruge noget jord ved Vesterport.

Adskillige købstæder når slet ikke at få stadfæstet deres privilegier inden 1522, det gælder f.ex. Køge og Horsens. Andre steder går enkeltbestemmelser forud for en generel privilegiestadfæstelse; således får Helsingør bestemmelser vedrørende byfogedembedet 1514, mens et værnebrev med privilegiestadfæstelse og dertil beskyttelse mod landkøb først opnås 1516.

I Ribe var menige borgere og rådet oppe at toppes om byens regnskabsføring. Christian 2. mæglede et forlig 1514, men stadfæstede først privilegier og særlige bestemmelser om værneting 1517. Året efter tillades det Ribe købmænd, der sælger sølv på mønten i Malmø, at de for et tilsvarende pengebeløb må indkøbe øksne overalt og eksportere dem uden at erlægge den nye told. Videre får Ribe sommeren 1522 på trods af landkøbsforordningen 1521 tilladelse til at handle med bønderne i Ålborg len, Vendsyssel og hele Ribe stift, hvor Vardes rettigheder dog skal respekteres.

Således bliver der fortsat givet enkeltprivilegier i modstrid med den almindelige tendens i handelslovgivningen, og undertiden som her i direkte modstrid med netop gennemført rigsløvgivning.

Vi møder noget af det samme i Næstved-privilegiet 1518, der stadfæster kong Hans' tilladelse til håndværkere i Næstved til at drive handel og sejlads - mens Hans jo ellers i adskillige breve havde givet udtryk for, at håndværkere skulle passe deres håndværk og ikke drive handel, som skulle være forbeholdt købmændene.

Allerede i 1472 havde Christian 1. i et almindeligt privilegium til købstæderne på Sjælland forbudt bønder at drive handel og håndværk, men indbyggerne i Lille Næstved følte vel, at de hørte med til byen, så Skovklosters tjenere tog sig ikke af forbudet. Næstved fik derfor 1519 Christian 2. til at udstede et nyt forbud, der specielt gjaldt Lille Næstved: de der ikke ville opgive handel og håndværk måtte flytte ind til selve Næstved.

Den almindelige sise

I tiden o. 1500 er der både i enkeltprivilegier og stadfæstelsesbreve ofte bestemmelser om vin og tysk øl uden at der direkte nævnes sise. Først Christian 2. sætter opkrævning af sise i faste rammer og udvider den til at omfatte samtlige købstæder gennem et påbud i begyndelsen af 1516.

Det omfatter såvel vin og fremmed øl som dansk øl, der sælges eller udføres - derimod kan borgerne frit brygge til eget

Side af Christian 2.'s »register« (kopibog), hvor forordningen om en almindelig sise er indført. Nederst på siden kommer - efter en omstændelig indledning - bestemmelsen: udi hver købstad i vort rige Danmark en sise af al slags vin og af alt fremmed øl hid udi riget kommandes vorder. Tillige af alt dansk øl, som herefter købes og indlægges, sælges, tappes eller udføres for penge (Rigsarkivet, Danske kancelli, B 6).

[illegible]

forbrug. Den opkrævede sise skal deles ligeligt mellem kongen og byen.

Med påbudet følger et reglement med de enkelte satser og forklaring på, hvorledes opkrævningen skal foregå, samt eksempel på en sise-seddel.

Den 11. marts meddeler Christian 2. Holbæk, at borgmestre og råd i København, Malmø m.fl. købstæder i Skåne, Sjælland og Jylland har givet samtykke til, at der fremtidigt skal betales sise overalt i købstæderne. De detaljerede satser gentages, men til forskel fra forordningen skal kongen nu have 2/3 af indtægten.

Militæruddgifterne i forbindelse med Sveriges erobring var store, så kongen strammer skruen endnu engang og påbyder 1519 alle købstæder at betale sise af det øl som brygges i byen. Kongen skal nu have 3/4 af indtægten, mens byen må nøjes med 1/4.

Sisen skal ikke blot betales af det færdigbryggede øl, men der skal ydes 2 skilling af hver tønde malt, som det fremgår af et svar til Ribe. Byen havde klaget over, at bestemmelserne ikke passede på deres forhold, da deres mål afveg fra de sjællandske.

Et af Christian 2.'s sidste enkeltprivilegier inden udstedelsen af den store **bylov** sidst på året 1521 og fulgt af **landloven** kort efter nytår 1522, er en støtteaktion for Svendborg.

Indbyggerne på småøerne syd for Fyn havde overtrådt forbudet mod at sejle til Tyskland og drive handel med humle, salt og stål. Derfor begrænses deres hidtidige rettigheder, så at de fremtidigt for samtlige varers vedkommende skal handle på Svendborgs torv.

Hvad kan man læse ud af købstadprivilegierne

Selv om der i købstadprivilegierne manifesteres et samspil mellem normative regler og den daglige praksis, så må det erkendes,

at kildeoverleveringens form vanskeliggør, at middelalderlige toldforhold kan belyses tilstrækkeligt perspektivrigt alene ud fra privilegierne. Visse ting træder dog ret tydeligt frem.

Det fremgår således klart, at der for **Ribes** vedkommende er tale om en særstilling, som ikke skyldes de fine kildeforhold. Ribe får tidligere end nogen anden by en udstrakt toldfrihed, som byens købmænd hele middelalderen igennem må kæmpe for at få respekteret.

Til at begynde med tales der kun om toldfrihed overalt. Skånemarkedet var da næppe noget problem, kun de færreste danske byer havde midt i 1200-tallet mulighed for at drive handel i forbindelse med Øresundsfiskerierne. Det var toldindtægterne af de fremmede købmænd der betød noget for kronen, så kongen kunne nok tillade enkelte byer fuldstændig toldfrihed.

Ned mod 1300 er danske byer kommet bedre med i handelskapløbet, og toldfrihed på Skånemarkedet bliver en undtagelse, som præciseres i Ribes privilegier 1283, 1288 og 1368. Denne ret gik formentlig tabt o. 1400, og da toldfriheden sættes forrest i Christoffer af Bayerns stadsret for Ribe, er høstmarkederne i Skanør og Dragør undtaget.

Ribeboerne synes imidlertid at have forsøgt at hævde den totale toldfrihed, idet de i 1465 lader tre bisper vidimere 1288-privilegiet (der udover toldfrihed inclusive Skånemarkederne, gælder vragnet og fritagelse for torvegæld).

Nogle år senere udsteder domkapitlet vidisse af Valdemar Sejrs privilegium, samtidig med at man får Christian 1. til at stadfæste den frie handelsret overalt i Jylland og andetsteds.

1481 lader man igen en række privilegier vidimere, deriblandt det fra 1368, der er det sidste, som lader toldfriheden omfatte Skånemarkedet. Året efter fastslår Christian 1. mod jyske købstæders klager, at Ri-

be-borgerne må handle overalt i købstæderne og føre deres varer uhindret bort. Begrænsningen til købstæderne hænger nok sammen med de gentagne generelle forbud mod landkøb.

1506 får man endnu engang vidimeret 1288-privilegiet og denne gang ovenikøbet af kong Hans, der samtidig indkaldte de jyske købstæder til møde i Viborg og indtil da forbyder enhver at lægge hindringer i vejen for Ribes handel. Endelig tillader Christian 2. Ribeborgerne at handle med bønder på trods af ordinansen.

Det er tydeligt, at toldfriheden virkelig har betydet noget for Ribe, der til enhver tid søger at hævde sine gamle rettigheder mod alle anslag.

På endnu et punkt synes Ribe at have været særligt begunstiget, idet kongen sjældent gav slip på sine forstrandsrettigheder i det omfang, som Ribe erhvervede dem. Det kan være en afgift for disse forstrandsrettigheder, der betegnes **Valdemarskat** i Claus Gjordsens optegnelser o. 1525, men det er måske snarere et udtryk for den **hestetold**, som aldrig omtales i privilegierne, men kendes fra andre kilder og var af meget gammel dato.

For **Roskilde** er toldfriheden overalt i riget en utvivlsom nyhed i Valdemar Atterdags tidlige privilegium; i de senere privilegier nævnes den 1395, 1419 og 1455 - alle steder med undtagelse for Skåneområdet.

Odenses privilegier er kun mangelfuldt bevaret. I 1461 tales der på Fyns landsting om gamle privilegier på toldfrihed, og 1477 fornyer Christian 1. kong Valdemars (tabte) privilegium med en paragraf om toldfrihed med den sædvanlige klausul. Vigtigere for Odenseborgerne er nok, at de i 1472 blev fritaget for told i Assens i henhold til deres privilegier.

Christoffer af Bayerns stadsretter for **Viborg** og **Århus** har også toldfrihedsbestemelsen i sædvanlig form. Senere privilegier viser, hvor problemet brænder på i Århus.

Kong Hans stadfæster 1483 og 1486 specielt toldfrihed i Limfjorden og mægler forlig med abbeden i Ry, så at Århusborgerne slipper for told i Ry. 1496 må kongen endnu engang stadfæste toldfrihed og ret til fiskeri ved Jylland.

Viborgs toldfrihed stadfæstes igen 1442, men nævnes aldrig i de mange senere privilegier.

En del af de tidlige **Køge**-privilegier vedrører told, men efter Christoffer af Bayerns stadsret 1441 nævnes told aldrig. Det overrasker lidt, da byen drev en betydelig fjernhandel, så man skulle tro, at købmændene kom ud for vanskeligheder med at få toldfriheden respekteret.

I **Næstved** forekommer toldfrihed først i Christian 2.'s værnebrev 1451, og i 1498 bestemmer kong Hans, at toldpligtigt gods, som føres uførtoldet ud af byen skal være forbrudt. De ulovlige havne synes at have været et større problem såvel for Næstved som for Svendborg.

Hverken **Horsens** eller **Ålborg** synes ifølge privilegierne at have haft toldproblemer. Det kan undre, da Ålborg stræbte efter at monopolisere Limfjordsfiskeriet, mens heste- og øksneeksporten må have været af stor betydning for Horsens.

Sammenligner man med **København**, synes toldproblemer heller ikke dér at have haft større betydning.

I forbindelse med handelsprivilegierne mærkes der ikke meget til det stærke gejstlige indslag i Ribe, men når det gælder spørgsmålet om at få indkrævet byskat af alle grunde i byen, er der mærkbar forskel på stiftsbyerne, hvor problemet først og fremmest er at få de mange gejstlige til at betale, og de andre byer, hvor det i lige så høj grad er adelige og bønder, der søger at unddrage sig skattebyrden.

Både de østensundske byer, hvor den skånske birkeret er fremherskende, og de sønderjyske, der er påvirket af lybsk ret, afviger privilegiemæssigt en del fra det øvrige Danmark. Slesvig og Flensborg skiller sig ud ved allerede i de ældste stadsretter at have differentierede toldsatser, mens told sjældent nævnes i andre stadsretter.

Den generelle toldfrihed trænger igennem i perioden fra Valdemar Atterdag til Christian 1., men allerede i Valdemars tid undtages Skånemarkedet normalt.

Privilegiebrevene nævner kun sjældent bestemte toldsatser, og de er ofte så stereotyp i ordvalget - det gælder både latin og dansk - at man ikke på dette materiale alene kan definere de enkelte benævnelser på afgifterne. Ikke blot det danske ord **told**, men også det latinske **theloneum** anvendes ind imellem om markedsafgifter, dvs. lig med **torvegæld** og **torveørtug**.

For at få sisens fremtrængen nærmere belyst, må man gå til andet materiale end privilegierne for at klarlægge udviklingen frem til de almindelige konsumtionsskatter.

Når middelalderens toldforhold er ret stedmoderligt behandlet i de fleste Danmarkshistorier, er forklaringen nok blandt andet, at man for at trænge til bunds i problemerne vil være nødt til at inddrage et omfattende, delvis uudgivet materiale.

Litteraturoversigt

Den bedste og nyeste oversigt over toldforhold i det middelalderlige Danmark er **Poul Enemarks** artikler »Handelsafgifter« og »told« i Kulturhistorisk Leksikon for nordisk Middelalder, bd.VI sp. 431-39, 1974 og bd.XVIII sp. 119-23.

De giver gode definitioner på de forskellige begreber og karakteristiske eksempler på de fleste slags afgifter. Udviklingen fra høj- til senmiddelalder træder ret klart frem; det kniber mere med at se, hvilke

eksempler der svarer til de almindelige forhold, og hvilke der må betragtes som undtagelser. Man savner også i nogen grad en vurdering af i hvilket omfang de handlende har følt afgifterne som snærende bånd, og hvad toldindtægterne har betydet for rigets finanser.

Men den foranstående gennemgang af privilegierne for 10 byer og København har vist, at oplysningerne er så spredte, at det er meget vanskeligt i en kort oversigt at finde frem til blot nogenlunde rimelige svar på problemstillingen.

Det er nok ikke uden grund, at told i middelalderen - bortset fra Skånemarked og Øresundstold - oftest kun strefes i såvel brede som korte fremstillinger af Danmarks historie.

Den eneste undtagelse er **Erik Arup**, der i sin Danmarkshistorie har mange bemærkninger om toldforhold og også har tilløb til at sætte dem ind i en samfundsøkonomisk sammenhæng.

Det mærkes, at Arup begyndte som handelshistoriker, og hans liberale tankegang skinner da også tydeligt igennem flere steder. Således skriver han under gennemgangen af den Abel-Christofferske forordning, at Christoffers rigslov indeholdt bestemmelser til beskyttelse af såvel de fremmedes som den indenlandske handel.

Den forbød vilkårlige udførselsforbud, »hvortil i lovens endelige skikkelse af hof-fet, føjedes forbud mod pålæggelse af ny told; allerede da var de danske landbrugere, som hoffet bestod af, udprægede fri-handelsmænd.«

Et klassisk værk er stadig **L. V. Birck**: Told og Accise, 1928. Det bringer en række oplysninger om middelalderen, men meget spredt og på et temmelig teoretisk plan.

En konkret behandling af senmiddelalderlige toldforhold får man derimod i flere af afsnittene i **Poul Enemarks** disputats fra

1971: Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af det 16. årh. Afhandlingen behandler regnskaber fra Ribe, Kolding, Assens og Ålborg samt en række gottorpske regnskaber, alle koncentreret om øksneksporten.

Skånemarked og Sundtold er behandlet af

adskillige forfattere i en række specialartikler, som kun i begrænset omfang kaster lys over det i nærværende artikel behandlede emne, men i et følgende hæfte af **Zise** kommer **Poul Dedenroth-Schous** analyse af det store Falsterbo-toldregnskab fra 1494.

Ribe bysegl

Toldhistoriske noter

Bøger

Peter Uffe Meier: Omkring de fire species, Dansk merkantilistisk stabel- og navigationspolitik i 1720'erne. Akademisk Forlag 1981, 176 s. kr. 79,30.

I 1726 indførtes forordningen om »de fire species«, som tildelte København noget nær eneret på import af så spændende varer som vin, spiritus, tobak og salt, og hovedstaden fik samtidig monopol på disse varer i oplag - oplagsrettighederne betød en favorabel udsættelse med told- og konsumtionsbetaling.

En sådan begunstiging af landets hovedstad i forhold til provinsbyerne forekommer - set med moderne øje - opsigtsvækkende, og det gik da heller ikke stille af for godt 250 år siden. Senere har historikere også været mindre begejstrede for dette eksempel på merkantilistisk centralisme. Forordningen om »de fire species« er nærmest blevet en af de »grimme« tildragelser, som en mere liberal eftertid har kunnet bruge til at forklare sig selv og andre, hvor utroligt uforstandigt, man dog bar sig ad i gamle dage.

Peter Uffe Meier har sat sig for at undersøge baggrunden for »de fire species« og også denne forordnings virkninger. Som så ofte før, når gamle historier endevendes, bliver resultatet, at slet så tossede var folk nu nok alligevel ikke dengang. Hvad enten man kan lide det eller ej, så var der argumentation og fornuftig tankegang bag denne københavnske eneret.

I bogen præsenteres man naturligvis for de københavnske storhandlende, der først og fremmest havde deres soleklare interesser at pleje. Men de fik også støtte af den økonomiske sagkundskab, og efterhånden

også af de forskellige regeringsorganer. Peter Uffe Meier viser overbevisende, at tankerne bag ideen om at koncentrere kræfterne i hovedstaden slet ikke var nye og så absolut kunne begrundes med andet end blot snævre købmandsinteresser.

Toldhistorisk er det af interesse at konstatere, at tilbørligt opsyn og forsøg på at hindre smugleri som altid spillede en central rolle. Det var *dengang* nærmest en fastslået kendsgerning, at København var nogenlunde under kontrol, mens man ikke havde stort tilovers for betjentenes muligheder/duelighed i resten af landet. Altså et argument for at centralisere, sådan at al import af disse højt beskattede varer skulle gå ind, hvor toldvæsenet fungerede bedst.

Et andet forhold af betydning var, at København i begyndelsen af 1700-tallet var så godt som ene om i Kongeriget at besidde egen søfart på de steder, hvor vin, fremmed brændevin, salt og tobak hentedes - fortrinsvis i Sydeuropa. Resten af landet fik disse varer via Amsterdam, Hamborg eller Lübeck, og set på denne baggrund var tildelingen af de københavnske særrettigheder altså et forsøg på med eet slag at få en væsentlig del af udenrigshandelen over på danske hænder.

Nu lykkedes det ikke særligt godt. Forordningen om »de fire species« ophævedes allerede i 1730. Årsagen var først og fremmest, at københavnerne simpelthen ikke kunne magte at forsyne hele landet. Som »planøkonomisk« tiltag betragtet, var der ikke tale om nogen succes. Man manglede skibe og havde svært ved at klare leverancer til Vestjylland, hvor der til gengæld smugledes lystigt. Alligevel påpeger Peter Uffe Meier, at København nok ved denne lejlighed fik et skub fremad i økonomisk henseende, og at man ved bedømmelsen af

alt dette først og fremmest må gøre sig klart, hvilke muligheder man overhovedet ellers havde for at føre en aktiv erhvervs-politik i det tidlige 1700-tals Danmark.

Bogen er et godt eksempel på en sober og velgennemført detailundersøgelse på et felt, hvor en sådan absolut har været påkrævet. Egentlig er der vist mange andre emner - også vedrørende toldhistorien - som kunne trænge til en lignende behandling.

Anders Monrad Møller

N.M. Kromann: Fanøs historie 1-3. Sags- og navneregister ved Børge E. Hansen. Bygd i samarbejde med Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg. Reprotryk 1982 (1933-35). 1488 + 60 s. ill. kr. 275,00. Register separat kr. 45,00.

Lokalhistorikeren N.M. Kromanns hovedværk om »Fanøs historie« har længe været en efterspurgt antikvarisk sjældenhed. Det er derfor glædeligt, at Bygd i samarbejde med Fiskeri- og Søfartsmuseet har ladet værket genoptrykke.

N.M. Kromann (1870-1960) har ud over »Fanøs historie« skrevet »Fanø-Sømand i Storm og Stille«, nogle slægtsbøger samt en række lokalhistoriske artikler i Historisk Samfund for Ribe Amts årbøger.

Kromann beskriver i et levende sprog om trent alle sider af Fanøs kulturhistorie. Øens skolevæsen og kirken samt administrative forhold, herunder toldvæsenet beskrives i bind 1, mens øens erhvervsforhold med undtagelse af skibsfarten behandles i bind 2 og endelig skibsfarten i bind 3 med utallige oplysninger om skippere, skibe og søfartsforhold i øvrigt.

Toldvæsenets genvordigheder med Fanøs særlige naturforhold og en selvstændig søfarende befolkning beskrives i bind 1 (s 263-320), men også de øvrige bind berører forholdene.

Skipperne smuglede såvel på egne vegne som for købmændene og slap som regel godt fra det. Blev de taget, fik de varerne konfiskeret og lov til at betale told samt en klækkelig bøde. Efter en bønsskrivelse fik de normalt nedsat bøden væsentlig, idet man tog hensyn til misdæderens ringe kår. Købmændene, som ofte stod bag smuglerierne, gik fri.

Tolderne var nu heller ikke alle lige gode, hvad der bl a skyldtes deres dårlige kår. Fanøboerne sagde, at »når en tolder får et pund tobak på det ene øje og en daler på det andet, kan han intet se; men får han to pund tobak på det ene øje og to daler på det andet, kan han hverken høre eller se«.

I 1776 hidsendte man jagten »Laxen« ført af premierløjtnant Fogh og en besætning på 4 mand til at bevogte indsejlingen gennem Knudedyb og Grådyb syd og nord for Fanø. Fartøjet var uskikket til sejladis i farvandet og i løbet af sommeren lejede man i stedet en evert, hvor skipperen fulgte med som kendtmand. Større udbytte havde man dog ikke det første år.

Værket er en guldgrube for personalhistorikere, og det nyttilkomne meget omfattende og for brugerne næsten uundværlige register på 6.500 henvisninger, gør det væsentlig lettere at finde frem til enkeltpersoner, fartøjer eller steder end tidligere.

Glædeligt er det for ejere af den tidligere udgave, at registret kan erhverves særskilt.

Bygd udgiver i øvrigt et udmærket natur- og kulturgeografisk tidsskrift (med temaindeks over enkelte lokaliteter) af samme navn som forlaget tilligemed en række veltilrettelagte natur- og kulturgeografiske bøger om enkelte større eller mindre lokaliteter. Bøgerne er kendetegnet af, at de er rigt illustrerede fortrinsvis med farvefotos suppleret af kort og plancher, der anskueliggør en kyndig tekst. Særligt må fremhæves Bygd og Geografiforlagets Flyfoto-atlas.

Gunnar Jakobsen

For filatelisten

Toldvæsenets jubilæumsfrimærke - med toldskonnerten ARGUS - kan nu også fås på en særlig frimærkeplatte, udsendt af Weibel frimærker. Prisen er 175 kr., og der medfølger et eksemplar af frimærket, afstemplet på postkontoret i Den gamle By i Århus.

Redaktørskifte

På Toldhistorisk Selskabs generalforsamling i juni blev jeg afløst som redaktør af ZISE af dr. phil. Mikael Venge. Dette nummer er således det sidste som er redigeret af mig.

Jeg har været glad for redaktørhvervet, men efter snart 5 år synes jeg at læserne har krav på en fornyelse af bladets linie og indhold.

Redaktøren er alene ansvarlig for bladet; også når det ikke helt kommer til tiden. Æren for bladet må han derimod dele med andre, nemlig forfatterne af artiklerne, Selskabets sekretær for megen hjælp i det redaktionelle arbejde, og dem der har sørget for den fine tekniske udførelse.

Jan Kanstrup

Toldhistorisk Selskabs møderække i efteråret

Der er udsendt særskilt indbydelse til Toldhistorisk Selskabs møder i efteråret. Her erindres om tid og sted for de 7 møder:

- 28. oktober i Herning,
- 3. november i Ålborg,
- 4. november i Svendborg,
- 9. november i Sønderborg,
- 17. november i Haderslev,
- 22. november i Kalundborg,
- 9. december i Horsens.

Alle møder afholdes kl. 19.30 på distriktstoldkamret, der bydes på forskellige foredrag, samt forevisning af filmen »Tolderi«. Deltagelse i det efterfølgende traktement forudsætter tilmeldelse på forhånd.

Toldhistorisk Selskabs publikationer

Zise 1978-1981, 36 kr. pr årgang.

Jens Bruhn: Den gamle grænse - set på postkort, 1978, 34,50 kr., medlemspris 23,00 kr.

Jens Bruhn: Toldboder - set på grafiske blade, 1979, 39,50 kr., medlemspris 29,50 kr.

P Eliassen: Kongeaen eller Den gamle Grænse, 1980 (1925-26), udsolgt.

Jens Jensen: Det danske Gendarmerikorps med en efterskrift af Lars Bjørneboe, 1981, (1938), 148 kr., medlemspris 98,00 kr.

Desuden forhandles:

Lars Bjørneboe: Ingen kender dagen, Nationalmuseet 1970, 36 kr., medlemspris 20 kr.

Publikationerne kan bestilles ved henvendelse til Toldhistorisk Selskab, Amaliegade 44, 1256 København K.

Fr. Teist: og Hammerfyret svandt i natten, Bornholms Tidendes Forlag 1975, 51,95 kr., medlemspris 34 kr.

Bodil Tornehave: Fra Sise til Moms, Bornholms Tidendes Forlag 1981, 48,80 kr., medlemspris 28,50 kr.

Toldhistoriske træk fra Lolland-Falster, 1981, medlemspris 15 kr.

Bent Jensen: Toldere ved hav og fjord, Museet for Thy og Vester Hanherred 1982, 35 kr.

Dansk Toldhistorisk Bibliografi, Direktoratet for Toldvæsenet 1981, 87 kr., medlemspris 51 kr.

Inde i bladet

<i>Anders Monrad Møller: Søren Lindam og rødvinen</i>	3
<i>Knud Jensen: Snapshot 1950</i>	18
<i>Hans H Worsøe: Overtoldinspektorerne</i>	23
<i>Thelma Jexlev: Told og sise i middelalderen</i>	29
<i>Toldhistoriske noter:</i>	52

